

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΘΕΜΕΛΙΟΝ

24 μελέτες για τον Δάσκαλο

ΠΕΤΡΟ ΘΕΜΕΛΗ

από τους μαθητές
και τους συνεργάτες του

ΑΘΗΝΑ 2013

Θ Ε Μ Ε Λ Ι Ο Ν

24 μελέτες για τον Δάσκαλο

ΠΕΤΡΟ ΘΕΜΕΛΗ

από τους μαθητές

και τους συνεργάτες του

Ο Πέτρος Θέμελης μαζί με φοιτητές του στην αρχαία Μεσσήνη – 1998.

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Θ Ε Μ Ε Λ Ι Ο Ν

24 μελέτες για τον Δάσκαλο

ΠΕΤΡΟ ΘΕΜΕΛΗ

από τους μαθητές

και τους συνεργάτες του

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΕΛΙΣΑΒΕΤ Π. ΣΙΟΥΜΠΑΡΑ - ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΨΑΡΟΥΔΑΚΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2013

ΘΕΜΕΛΙΟΝ

24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και τους συνεργάτες του

THEMELION

24 papers in Honor of Professor Petros Themelis from his students and colleagues

Επιμέλεια:

Ελισάβετ Π. Σιουμπάρα - Κυριάκος Ψαρουδάκης

Editors:

Elisavet P. Sioumpara - Kyriakos Psaroudakis

Αγγλικές περιλήψεις:

Μεταφράστηκαν με ευθύνη των συγγραφέων

Τυπογραφική επιμέλεια:

Αριστογείτων Φραντζεσκάκης

Χριστίνα Παρασκευάκου

Μακέτα εξωφύλλου:

Αριστογείτων Φραντζεσκάκης

Φωτογραφία εξωφύλλου:

Το βάθρο του Δορυφόρου από το Γυμνάσιο της αρχαίας Μεσσήνης

(Π. Γ. Θέμελης, 'Ηρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη, 2000, 70, εικ. 58β)

Γραφιστική επιμέλεια εικόνας εξωφύλλου (προσθήκη του τίτλου "ΘΕΜΕΛΙΟΝ"):

Αριστογείτων Φραντζεσκάκης / Χριστίνα Παρασκευάκου

Ιδιαίτερες ευχαριστίες αποδίδονται στην Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών για την κάλυψη μέρους των εξόδων της έκδοσης

ISBN: 978-960-86016-2-8

© Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών (Ε.Μ.Α.Σ.)

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει μέχρι σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Έκδοση
Production
afgames εκδόσεις
www.afgames.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πέτρος Γ. Θέμελης: Ένα οδοιπορικό	VII
Πρόλογος εκδότη	XVII
Συντομογραφίες αρχαίων συγγραφέων	XVIII
Βραχυγραφίες	XIX

ΜΕΛΕΤΕΣ

Γιώργος Ρεθεμιωτάκης

<i>Λάρνακες από το Κυπαρίσσι Ηρακλείου - Νέα στοιχεία για την παρουσία της εικόνας του μινωικού ανακτόρου σε παραστάσεις νεκρολατρείας</i>	1-15
--	------

Μάρκος Δεσποτίδης

<i>Παράσταση από τη μυθολογία των Κυκλάδων</i>	17-27
--	-------

Αντώνης Κοτσώνας

<i>Ακόμα μια ερμηνεία της παράστασης του κρατήρα του Ζωγράφου του Δίνου από τη Γέλα</i>	29-41
---	-------

Μαγδαληνή Βασιλειάδου

<i>Θεοί και Ήρωες - Η εικονογραφία της γέννησης στην ύστερη αρχαιότητα</i>	43-56
--	-------

Άννα Λέκκα

<i>Πήλινες ανθρωπόμορφες σαρκοφάγοι από την ανατολική Μεσόγειο</i>	57-73
--	-------

Μιμίκια Γιαννοπούλου

<i>Μαρμάρινη κεφαλή από το ιερό του Απόλλωνος Κορύθου στη Λογγά Μεσσηνίας - Χρονολογική και ερμηνευτική προσέγγιση</i>	75-85
--	-------

Βάντα Παπαευθυμίου

<i>Η επιτύμβια στήλη του Αυρηλίου Μηνοδότου</i>	87-105
---	--------

Georgios Deligiannakis

<i>Late antique honorific statuary from the province of Achaia, A.D. 300-600 - A contribution to the topography and public culture of late antique Greece</i>	107-138
---	---------

Μαρία Εγγλέζου

<i>Κεραμική από θολωτό γεωμετρικό τάφο στο Ροτάσι Ηρακλείου</i>	139-160
---	---------

Βάσω Τσαντήλα

<i>Η κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση στην Αιτωλοακαρνανία - Εισαγωγές - Τοπική παραγωγή - Επιρροές</i>	161-208
--	---------

Θεόδωρος Κουρεμπανάς

<i>Νόμισμα Αμφιπολιτών αυτοκρατορικών χρόνων κομμένο σε ελληνιστικό νόμισμα της Θεσσαλονίκης</i>	209-213
--	---------

Αλέξανδρος Ρ. Α. Τζαμαλής

Τα νομίσματα των Δερρώνων - Εξέταση της κυκλοφορίας μέσα από τους νομισματικούς «θησαυρούς» 215-231

Νικόλαος Παπαζαρκάδας

Ανέκδοτες επιγραφές από την Αθήνα 233-245

Σταυρούλα Οικονόμου

Ταφές πεσόντων στον Έξω Κεραμεικό ή «Δημόσιον Σήμα» της Αθήνας 247-259

Ελισάβετ Π. Σιουμπάρα

Νέο χορηγικό μνημείο από την οδό Τριπόδων στην Αθήνα 261-279

Anastasia G. Yangaki

A byzantine ring from ancient Messene bearing the inscription "Κ(ΥΡ)ΙΕ <Β>ΟΗΘΗ ΑΝΑ" - A contribution to a group of rings with the same inscription 281-303

Ειρήνη Λεγάκη

Πρωτοκυκλαδικός τάφος στο Γαλανάδο της Νάξου 305-323

Μαρία Γιαννοπούλου

Επιτύμβια μνημεία της αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής περιόδου από την Τροιζήνα 325-343

Νίκος Τσιβίκης

Αναζητήσεις στη μεσαιωνική Ελεύθερνα - Ο διπλός ναός του Σωτήρα Χριστού και του Αγίου Ιωάννη και το μοναστήρι της Ελεύθερνας 345-365

Εύη Λεμπιδάκη

Η λατρεία της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη των Αθηνών - Από την Αθηνά την Νίκη στη Νίκη Άπτερο 367-393

Maria G. Spathi

The cave of the Nymhs at Keratsini, Attica - A new location for the popular female cult of the classical period and some intriguing finds 395-415

Σταυρούλα Σαμαρτζίδου-Ορκοπούλου

Ήρωες και ηρωολατρεία στις Κυκλάδες 417-445

Κυριάκος Ψαρουδάκης

Πλακίδια με παράσταση συμποσίου και ηρωική λατρεία στη Μεσσήνη της ύστερης κλασικής περιόδου 447-463

Chryssi Bourbou

"Hide and Seek" - The bioarchaeology of children in byzantine Greece 465-483

Κατάλογος συμμετεχόντων

485-486

Συντομογραφίες αρχαίων συγγραφέων ¹

Ἀθήναιος [Αθ.]	Κλήμης Ἀλεξανδρεύς [Κλημ. Αλ.]
Ἀπολλόδωρος [Απολλόδ.]	<i>Προτρ.</i> = Προτρεπτικός
<i>Βιβλ.</i> = Βιβλιοθήκη	Λυκοῦργος [Λυκουργ.]
Ἀπολλώνιος Ρόδιος [Α.Ρ.]	Λιβάνιος [Λιβ.]
Ἀριστοτέλης [Αριστ.]	<i>Ερ.</i> = Epistulae
<i>Αθ.</i> = Ἀθηναίων πολιτεία	<i>Ορ.</i> = Orationes
<i>Πολ.</i> = Πολιτικά	Λυσίας [Λυσ.]
<i>Ρητ.</i> = Ῥητορική τέχνη	Ξενοφῶν [Ξ.]
Ἀριστοφάνης [Αρ.]	Ὀλυμπιόδωρος [Ολυμπ.]
<i>Αχαρν.</i> = Ἀχαρνῆς	<i>Προλ.</i> = Προλεγόμενα
Δαμάσκιος [Δαμ.]	Ὅμηρος [Ομ.]
Δημοσθένης [Δ.]	Ὀρφικά [Ορφ.]
Διόδωρος Σικελιώτης [Δ.Σ.]	<i>Αργ.</i> = Ἀργοναυτικά
Εὐνάπιος [Ευν.]	Παυσανίας [Παυσ.]
Ζηνόβιος [Ζην.]	Πίνδαρος [Πι.]
<i>Επ.</i> = Επιτομή	<i>Π.</i> = Πυθιονίκης
Ζώσιμος [Ζωσ.]	Πλάτων [Πλ.]
Ἡρόδοτος [Ηροδ.]	<i>Μξ.</i> = Μενέξενος
Ἡσίοδος [Ησ.]	Πλίνιος [Πλίν.]
<i>Εργ.</i> = Ἔργα καὶ Ἡμέραι	Πλούταρχος [Πλου.]
Θουκυδίδης [Θ.]	<i>Θεμ.</i> = Βίος Θεμιστοκλέους
Ἡμέριος [Ιμ.]	<i>Θη.</i> = Βίος Θησέως
<i>Ορ.</i> = Orationes	<i>Κιμ.</i> = Βίος Κίμωνος
Ἰσαῖος [Ισ.]	Πολύβιος [Πολυβ.]
Καλλίμαχος [Καλλ.]	Σιμωνίδης [Σιμων.]
<i>Αἴτ.</i> = Αἴτια	Σκύλαξ [Σκυλ.]
Κικέρων [Κικ.]	Σόλων [Σολ.]
	Στράβων [Στρ.]

¹ Οι συντομογραφίες ακολουθούν τις αντίστοιχες στο λεξικό των *Lidell – Scott – Jones*.

Βραχυγραφίες

ΑΕ αριθμός ευρετηρίου	μ σ μέγιστο σωζόμενο
αρ (ιθμός)	μτφ μετάφραση
βιβλιοκρ (ισία)	ό π όπου παραπάνω
βλ (έπε)	π χ παραδείγματος χάριν
διατρ (ιβή διδακτορική)	πίν (ακας)
εικ (όνα)	πρβλ. παράβαλε
εισ (αγωγή)	πρόλ (ογος)
έκδ (οση)	σ (ελίδα)
επιμ (ελητής έκδοσης)	στ (ίχος σε κείμενο)
ιδ (ίως, -ιαίτερα)	σχ (έδιο)
κ ά και άλλοι,-α	τ (όμος)
κ λπ και λοιπά	τεύχ (ος)
κ εξ και εξής	υποσ (ημείωση)
κεφ (άλαιο)	φωτ (ογραφία)
μ ά μεταξύ άλλων	χλμ χιλιόμετρο

Διαστάσεις

Οι διαστάσεις στα άρθρα του τόμου δίνονται στο δεκαδικό μετρικό σύστημα με τις αριθμητικές τους τιμές. Χρησιμοποιείται στίξη, π.χ. 1.37,6 μ. που ισοδυναμεί με 1 μέτρο 37 εκατοστόμετρα και 6 χιλιοστόμετρα.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑ ΝΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΗΝ ΝΙΚΗ ΣΤΗ ΝΙΚΗ ΑΠΤΕΡΟ

Εύη Λεμπιδάκη

Στον ιερό βράχο της Ακρόπολης, το ιερό κέντρο της πόλης των Αθηνών, η πολυδιάστατη Αθηνά, η προστάτιδα θεά της πόλης στην οποία έδωσε το όνομά της, λατρεύτηκε χωρίς ποτέ να χάσει την αρχική φυσιογνωμία της πανάρχαιας θεάς του ελληνικού χώρου¹ με πέντε ξεχωριστές υποστάσεις. Αυτές οι υποστάσεις της Αθηνάς, εκδηλώσεις διαφορετικών πλευρών της², αντιπροσώπευαν ιδιότητες της θεάς που διαμορφώθηκαν πάνω στον ιερό βράχο και με την εξέλιξη του πολιτισμού γίνονταν ολοένα και ανώτερες. Από αυτές η Αθηνά Πολιάς, η Αθηνά Παλλάς³ / Παρθένος⁴ και η Αθηνά Νίκη υπήρξαν αποδέκτες λατρείας σε ξεχωριστά ιερά⁵ ήδη από πολύ πρώιμες εποχές, προτού η λατρεία τους στεγαστεί κατά την κλασική εποχή στο Ερέχθειο, τον Παρθενώνα και το ναό πάνω στον πύργο της Νίκης.

Η σημαντικότερη θέση λατρείας της Αθηνάς τοποθετείται στο βόρειο μέρος της επιφάνειας του λόφου στην θέση του μυκηναϊκού ανακτόρου, όπου συγκεντρώνονται πανάρχαιες θρησκευτικές παραδόσεις και λατρείες. Εκεί λατρεύτηκε αρχικά ως προστάτρια του βασιλιά Ερεχθέα και του ανακτόρου του με την προσωνυμία Αθηνά Πολιάς, η μεγάλη προϊστορική θεά της γονιμότητας⁶.

Ο μικρός ναός⁷ που στέγασε στη θέση του ερειπωμένου ανακτόρου το ιερό είδωλο της θεάς που αναδείχτηκε, μετά το τέλος του μυκηναϊκού κόσμου, στη σημαντικότερη θεά της πόλης-κράτους στην οποία συγκροτήθηκε η Αττική με τον συνοικισμό που αποδίδεται στον Θησέα, το διιπε-

¹ Γι αυτό και αποτελεί πραγματική αποτύπωση της στρωματογραφίας του ελληνικού πολιτισμού από την τελετουργική μαγεία των προελλήνων ως τα πιο λαμπρά επιτεύγματα του κλασικού ελληνισμού, Κακριδής 1986, 113. Βλ. και υποσ. 6 παρόντος κειμένου.

² Ridgway 1992, 135.

³ Η προσωνυμία Παλλάς στο προελληνικό όνομα Αθηνά, επίθετο της Αθηνάς Παρθένου είναι ελληνική λέξη. Σχετίζεται με τη λέξη της νέας ελληνικής παλικάρι και σημαίνει τη νέα κόρη, Κακριδής 1986, 100.

⁴ Στην προσωνυμία αυτή της Αθηνάς ως πολεμικής θεάς προμάχου της πόλης διακρίνονται οι μαγικές αντιλήψεις που εξαρτούν τη δύναμη από την ακεραιότητα και την απροσμεξία, Κακριδής 1986, 105, 111.

⁵ Λατρεία πάνω στον ιερό βράχο δέχτηκαν και οι υποστάσεις της Αθηνάς Υγείας και της Αθηνάς Εργάνης πιθανότατα από τον 6ο αι. π.Χ. Σύμφωνα με ψήφισμα του 336/5 π.Χ. η πρώτη δεχόταν θυσία στα Μικρά Παναθήναια (βλ. και σελίδα 388 του παρόντος κειμένου). Ο βωμός και το χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς Υγείας στο νότιο άκρο της ανατολικής όψης των Προπυλαίων, ιδρύθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 420 π.Χ. Η δεύτερη είχε ιερό που αναφέρεται από τον Πausanias (1.24.3) μεταξύ Παρθενώνα και Ερεχθείου με αναθήματα τεχνιτών της Αθήνας, Ridgway 1992, 137-139.

⁶ Η Αθηνά Πολιάς είναι η κληρονόμος της μεγάλης μητέρας της μινωικής και μυκηναϊκής θρησκείας, της κυρίας του ανακτόρου, της Πότνιας Θηρών, μιας λατρείας του δέντρου και του φιδιού που προστάτευε τη βλάστηση και τη γονιμότητα των ανθρώπων και των ζώων, ενώ συνδέθηκε και με τις τέχνες της υφαντικής και της μεταλλοτεχνίας. Τα σύμβολα της διατηρήθηκαν στην σταθερή εικονογραφία της Αθηνάς Πολιάδος, απετέλεσαν μέρος της τελετουργίας και της μυθολογίας των Αθηναίων και σε αυτά αποτέθηκε με ένα τρόπο πρωτόγονο και σχεδόν μαγικό η επιβίωση των Αθηνών όταν οι Πέρσες το 480 π.Χ. κυριέψαν την Ακρόπολη. Με αυτό το χθόνιο χαρακτήρα της προελληνικής θεάς της γονιμότητας σχετίζεται και η παράδοση που θεωρεί την Αθηνά μητέρα του Εριχθονίου και επιβίωση της δικής της λατρείας είναι τα ακατανόητα διαφορετικά μυστήρια των Αρρηφορίων ή Αρρητοφορίων που αναφέρονταν στη βλάστηση και συνδέαν το Ερέχθειο με το ιερό της Αφροδίτης, *L/MS II*, 1984, 1016-1018, s.v. Athena (P. Demargne). Μπρούσκαρη 1996, 20.

⁷ Ο ναός τοποθετείται στα τέλη του 8ου – αρχές 7ου αι. π.Χ. ενώ τα αρχαιότερα αναθήματα από την Ακρόπολη χρονολογούνται από τη μέση γεωμετρική περίοδο (μέσα 8ου αι. π.Χ.), Scholl 2009, 74. Στον πρόδρομο του ναού αυτού αποδίδονται οι δύο λίθινες βάσεις ξύλινων κιόνων που σήμερα βρίσκονται χωρίς να είναι *in situ* κοντά στο Ν τοίχο του Ερεχθείου, Nylander 1962, 31-77. Μπρούσκαρη 1996, 20. Ridgway 1992, 120.

τές κατά τους Αθηναίους ξόανο της Αθηνάς Πολιάδος⁸ (Παυσ. 1.26.6) που αναφέρει η παράδοση, ο δόμος του Ερεχθέως όπως τον αποκαλεί ο Όμηρος, τοποθετείται στη θέση όπου πολλούς αιώνες αργότερα κτίστηκε το Ερέχθειο. Στο ναό αυτό που απετέλεσε κέντρο όλων των παραδόσεων στις οποίες στηρίχθηκε η αθηναϊκή αυτοχθονία και των πανάρχαιων τελετουργιών που συνδέονται με τον Εριχθόνιο, αλλά και με τη διαμάχη της θεάς με τον Ποσειδώνα την εποχή του αυτόχθονα βασιλιά-φιδιού της Αττικής Κέκροπα, και στη συνέχεια στους ναούς που τον διαδέχτηκαν στην ίδια περιοχή⁹, στεγάστηκε το ιερό, από ξύλο ελιάς είδωλο της θεάς, που το έπλεναν κατά την γιορτή των Πλυντηρίων και το έντυναν με καινούργιο πέπλο κάθε τέσσερα χρόνια κατά τα Μεγάλα Παναθήναια.

Η σύγχρονη έρευνα δέχεται την ύπαρξη ενός ακόμα χαμένου ναΐσκου της Αθηνάς που υπήρχε πάνω στο βράχο στα τέλη 8ου-αρχ. 7ου αι. π.Χ.¹⁰ στον οποίο λατρεύτηκε η Αθηνά ως πολεμική θεά, καθώς θεωρείται πλέον σίγουρο με βάση την εικονογραφία των αρχαϊκών αγγείων και τα αναθήματα ότι η λατρευτική παράδοση της Αθηνάς ως πολεμικής θεάς Παλλάδος/Παρθένου¹¹, Προμάχου¹² της πόλης είναι αρχαιότερη από τα γνωστά κτίρια που αποτελούν προδρομους του κλασικού Παρθενώνα. Πρόκειται για το ναΐσκο ίχνη του οποίου εντόπισε ο Κορρές¹³ κάτω από τη βόρεια κιονοστοιχία του κλασικού Παρθενώνα, μεταξύ 5ου και 8ου από ανατολικά κίονα, ο οποίος διατηρήθηκε μέσα στο βόρειο πτερό του μνημείου. Το εύρημα αυτό που επιβεβαιώνει την ιερότητα και τη μακρά λατρευτική παράδοση του συγκεκριμένου σημείου, είναι πολύ πιθανό να υποδεικνύει τη θέση του υστερογεωμετρικού προκατόχου του, που στέγαζε το αρχαιότερο λατρευτικό είδωλο της Αθηνάς Παρθένου¹⁴ και επηρέασε τη θέση του πύρινου ναού (Urparthenon – πρωταρχικός ή αρχαϊκός Παρθενών) που τον διαδέχτηκε λίγο πριν τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Η Αθηνά λατρεύτηκε επίσης ως Αθηνά Νίκη (εικ. 1) στην κορυφαία αμυντική θέση του ιερού βράχου, την κορυφή του προμαχώνα του κυκλώπειου τείχους που οχύρωνε, στο ΝΔ άκρο του ιερού βράχου από τα ύστερα μυκηναϊκά χρόνια¹⁵ την είσοδο της Ακρόπολης. Τα λείψανα του πύργου αυτού απεκάλυψαν οι ανασκαφές που πραγματοποίησε η Αρχαιολογική Υπηρεσία το 1936 υπό τον Μπαλάνο¹⁶ στο εσωτερικό του κλασικού πύργου κάτω από το μαρμάρινο ναό της Αθηνάς

⁸ Βλ. υποσ. 89 παρόντος κειμένου.

⁹ Δηλαδή τον *αρχαίο νεώ* των επιγραφών τα θεμέλια του οποίου (θεμελιώσεις Dörpfeld) σώζονται στα νότια του Ερεχθείου (525 π.Χ.), και το Ερέχθειο. Ridgway 1992, 120-125. Στο Ερέχθειο που στα τέλη του 5ου αι.π.Χ. αντικατέστησε τον παλιό ναό, στεγάστηκε το αρχαίο άγαλμα της θεάς και λατρεύτηκαν οι θεοί και οι ήρωες που συνδέθηκαν με την Αθηνά στους μύθους: ο Ποσειδώνας, ο Ήφαιστος, ο Δίας ύπατος, ο Ερμής, ο Κέκρωψ, η κόρη του Πάνδροσος, ο Ερεχθεύς –Εριχθόνιος και ο Βούτης. Κοντά σ' αυτόν βρισκόταν επίσης η φωλιά του ιερού φιδιού. Από το Ερέχθειο κατέβαιναν οι Αρρηφόροι στο ιερό της Αφροδίτης εν κήποις και πραγματοποιούσαν γονιμικές τελετές, *LIMC* II, 1984, 1031-32, s.v.Athena (P. Demargne).

¹⁰ Παλαιοκρασσά 2008, 178. Economakis 1994, 43 (οι διαδοχικές οικοδομικές φάσεις των ναών της Αθηνάς, αξονομετρικό σχέδιο). Ridgway 1992, 125.

¹¹ Scholl 2006, 23-27, εικ.6-7α-β. Scholl 2009, 74, σχ.5.

¹² Τα αρχικά γνωρίσματα της Αθηνάς ως θεάς της καταιγίδας, διατηρήθηκαν στη νέα της μορφή ως Πρόμαχου, αδάμαστης κόρης ανίκητης στον πόλεμο και συνδέθηκαν με την πολεμική μεθοδολογία και τεχνολογία, Κακριδής 1986, 105.

¹³ Ο ίδιος συνδέει το οίκημα με τη λατρεία της Αθηνάς Εργάνης, Κορρές 1997, 226-227. Η απόδοση αυτή αμφισβητήθηκε από τον Scholl 2006, 24-25.

¹⁴ Ridgway 1992, 125, εικ. 76. Scholl 2006, 25.

¹⁵ Για τη μυκηναϊκή φάση του πύργου βλ. Mark 1993, 12-19.

¹⁶ Μπαλάνος 1937, 776-807. Περιορισμένης κλίμακας έρευνες στις επιχώσεις του κλασικού πύργου είχαν προηγηθεί το 1880 από τον Bohn και το 1923 από τον Welter αμέσως στα ανατολικά του ναού, Bohn 1880, 259-267, πιν. XI. Welter 1923, 190-201, πιν.IV-V. Welter 1939, 2-22, πιν.1-11.

Νίκης, με την ευκαιρία των εργασιών αποσυναρμολόγησης του ναού¹⁷ και του ισόδομου περιβλήματος του πύργου της κλασικής εποχής το 1935-39.

Στην κορυφή του μυκηναϊκού προμαχώνα η ανασκαφή του 1936 απεκάλυψε κάτω από το μαρμαρίνο ναό τα λείψανα του πρώιμου ιερού της Αθηνάς Νίκης. Τα αρχαιότερα με ασφάλεια χρονο-

Εικ. 1. Άποψη του ναού της Αθηνάς Νίκης μετά την αποκατάστασή του από τα βορειοανατολικά.
(Φωτ. Δ. Μιχαλοπούλου, Υ.Σ.Μ.Α. 2010, 37).

λογημένα από αυτά, ανάγονται στο πρώτο μισό του 6ου αι. π.Χ.¹⁸

Ωστόσο η λατρευτική παράδοση στην περιοχή αυτή του ιερού βράχου ξεκινά από πολύ παλαιότερες εποχές: στη δυτική πλευρά του προμαχώνα του κυκλώπειου τείχους, που ήρθε στο φως μετά την αποσυναρμολόγηση του κλασικού πύργου, αποκαλύφθηκε το μοναδικό σημείο του ιερού βράχου όπου τεκμηριώνεται η ύπαρξη λατρείας που ανάγεται στα μυκηναϊκά χρόνια.

Πρόκειται για ένα μικρό ιερό που διαμορφώνεται σε δύο διαφορετικών διαστάσεων κόγχες. Στη μία από αυτές βρέθηκε ορθογώνιο κοίλωμα διαστάσεων 0.30 x 0.22 x 0.15 μ. στον οριζοντιωμένο βράχο που χρησιμοποιήθηκε ως εσχάρα¹⁹. Οι δύο ορθογώνιες κόγχες που αφέθηκαν

¹⁷ Η επέμβαση αυτή κρίθηκε απαραίτητη για την ενίσχυση της θεμελίωσης του μνημείου και την άρση των σοβαρών δομικών προβλημάτων που είχαν δημιουργηθεί, επειδή η πρώτη αναστήλωση του ναού από τους Ross, Schaubert, Hansen, (1835-1836) και Πιττάκη (1843-44) είχε πραγματοποιηθεί επί προβληματικών θεμελίων. Η πρώτη αυτή αναστήλωση του ναού της Αθηνάς Νίκης που ήταν και η πρώτη αναστήλωση μνημείου του ιερού βράχου από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, πραγματοποιήθηκε όταν η διάλυση ενός ισχυρού οχυρωματικού έργου που είχε οικοδομηθεί το 1687, τις παραμονές της εισβολής του Μοροζίνι, μπροστά στα Προπύλαια, με υλικό που προήλθε από την κατεδάφιση του μνημείου μέχρι τη στάθμη της κρηπίδας, απεκάλυψε τα μέλη του ναού, Ross 1839.

¹⁸ Scholl 2006, 36-41 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία του αρχαϊκού ιερού.

¹⁹ Αυτό φανερώνει τόσο η επιφάνεια του βράχου δίπλα του που ήταν καμμένη όσο και όστρακο καμμένου αγγείου που βρέθηκε σ' αυτήν, Μπαλάνος 1937, 789-793, εικ. 20-22. Wright 1994, 331, εικ. 4.

ανοιχτές στη τοιχοποιία του κλασικού πύργου (εικ. 2), προκειμένου το ιερό αυτό να συνεχίσει να είναι προσιτό και στα κλασικά χρόνια, μαρτυρούν πόσο ισχυρή ήταν η λατρευτική παράδοση με

Εικ. 2. Άποψη του ναού της Αθηνάς Νίκης από τα βορειοδυτικά. Διακρίνονται οι κόγχες του ιερού που διαμορφώνεται στη δυτική πλευρά του κλασικού πύργου (Αρχείο ΕΣΜΑ-ΥΣΜΑ).

την οποία συνδεόταν. Η ίδρυση του ιερού αυτού στην κορυφαία αμυντική θέση του ιερού βράχου φανερώνει ότι πρόκειται για ένα ιερό πύλης, αφιερωμένο σε μια θεότητα προστάτιδα του βράχου, στην οποία οι πιστοί εξέφραζαν το σεβασμό τους αποθέτοντας αφιερώματα προτού ανέβουν στην Ακρόπολη. Η θεότητα αυτή²⁰ πιθανόν ήταν η ίδια η Αθηνά, την οποία ο Λυκόφρων στα ελληνιστικά χρόνια αποκαλεί Νίκη Πυλάτιδα²¹.

Πότε ακριβώς εγκαθίσταται η λατρεία στην κορυφή του μυκηναϊκού προμαχώνα δεν έχει μέχρι σήμερα αποσαφηνιστεί²². Αν αυτή η εγκατάσταση - πιθανότατα ταπεινή - πραγματοποιήθηκε πριν από την καταστροφή του μυκηναϊκού προμαχώνα, τότε τα πρώιμα λείψανα της λατρείας θα πρέπει τα περισσότερα να χάθηκαν²³. Δεν είναι επίσης γνωστό αν η θεά που πρωτολατρεύτηκε στη θέση αυτή ήταν η Αθηνά που ανέκαθεν λατρευόταν ως θεά των κορυφών, κυρία του πύργου (Ακρία και Επιπυργίτις) και προστάτρια του πυργοδεσπότη²⁴ ή η Νίκη, μια τοπική δαιμονική υπόσταση, προσωποποίηση

της έννοιας της νίκης²⁵ που προστάτευε τον προμαχώνα πριν συνδεθεί με την Αθηνά και αφομοιωθεί από αυτήν.

Η ανασκαφή της προκλασικής επίχωσης στο εσωτερικό του κλασικού πύργου το 1936 απε-

²⁰ Το ιερό έχει συνδεθεί επίσης με την ηρωική λατρεία του μυθικού βασιλιά της Αθήνας Αιγέα, αν και το ηρώο αυτό συνήθως πιστεύεται πως βρισκόταν αμέσως κάτω από τη Ν πλευρά του πύργου, κοντά στο σημείο όπου ο βασιλιάς σύμφωνα με την ιστορία που αναφέρει ο Πausanias (1.22.5-6) έπεσε και σκοτώθηκε, όταν είδε από τον πύργο το πλοίο του γιού του Θησέα να επιστρέφει από την Κρήτη με μαύρα ιστία και νόμισε πως ήταν νεκρός, Beschi 1967/68, 526-8, εικ.12.

²¹ Charitonidis 1960, 1-2.

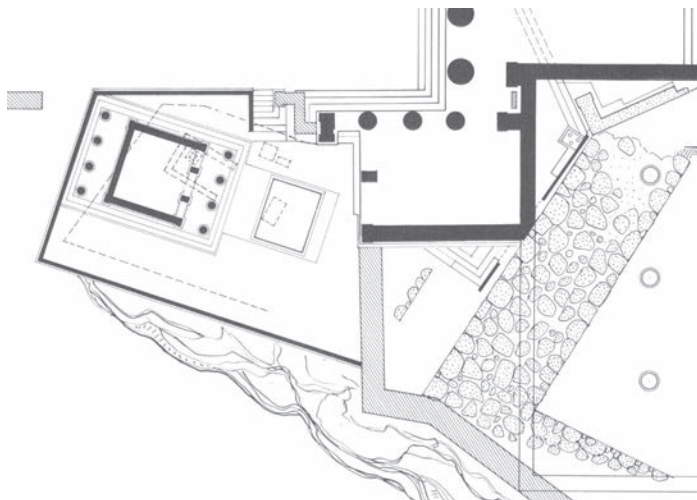
²² Για την υπόθεση της αναγωγής της λατρείας στη Μυκηναϊκή περίοδο βλ. Bundgård 1957, 69-71. Bundgård 1976, 43-44.

²³ Mark 1993, 28. Robertson 1996, 44.

²⁴ Από εδώ άλλωστε προέρχεται και η αναγνώρισή της ως πολιούχου, προστάτριας του λαού στις ειρηνικές του ασχολίες, Κακριδής 1986, 106-111.

²⁵ Hamdorf 1964, 58-59. Mark 1993, 127-8. Κατά την Simon η συνύπαρξη της Αθηνάς πάνω και γύρω από τον πύργο με τις θηλυκές θεότητες Άρτεμη Επιπυργίδια, Αφροδίτη Πάνδημο και Χάριτες συνδέεται άμεσα με το συνήθως θηλυκό γένος των θεοτήτων των μυκηναϊκών πυλών. Η ίδια θεωρεί ότι η Αθηνά πάνω στον μυκηναϊκό πύργο πιθανότατα συνδέθηκε με μια θεά του πύργου της εποχής του χαλκού που φρουρούσε την Ακρόπολη, Simon 1985/6, 12.

κάλυψε, 1.83 μ. χαμηλότερα από τη στάθμη του μαρμαρίνου ναού, τεκμήρια δύο τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων εξέλιξης του ιερού (εικ. 3). Η σπουδαιότητα των ευρημάτων επέβαλε τότε

Εικ. 3. Κάτοψη του ιερού της Αθηνάς Νίκης. Με διακεκομμένες γραμμές δηλώνονται οι αρχαιότερες οικοδομικές φάσεις. (Travlos 1971, εικ. 200).

τη διαμόρφωση του περί αυτά χώρου με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι προσιτά και μετά τη νέα αναστήλωση του ναού (εικ. 4), ενώ η νεώτερη έρευνα και κυρίως οι μελέτες των Ζιρώ²⁶ και Mark²⁷ το 1993-4 που στηρίχτηκαν τόσο στα σωζόμενα τεκμήρια όσο και στα αναλυτικότερα σχέδια της επέμβασης Μπαλάνου, παρά την απουσία αρχαιολογικής τεκμηρίωσης των επεμβάσεων του 1935, τα διαφώτισαν στο βαθμό του εφικτού με τον πλέον αναλυτικό τρόπο.

Τα αρχαιότερα με ασφάλεια χρονολογημένα λείψανα²⁸ του πρώιμου ιερού της Αθηνάς Νίκης ανάγονται στην όψιμη αρχαϊκή εποχή (φάση 1) και βρέθηκαν σε δεύτερη χρήση ενσωματωμένα στην φάση του ιερού που χρονολογείται μετά τα Περσικά (φάση 2). Πρόκειται για:

α. το ενεπίγραφο θραύσμα πώρινου βωμού που *έποίησε* (ίδρυσε/ανέθεσε) στην Αθηνά την Νίκη ο Αθηναίος *Πατροκλής* λίγο πριν από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Η επιγραφή του θραύσματος αυτού που βρέθηκε επαναχρησιμοποιμένο (φάση 2) στη θεμελίωση ενός πρόχειρου ορθογώνιου βωμού ή βάσης²⁹ που βρίσκεται κοντά στην ΒΑ ελεύθερη παραστάδα του πρώτου λίθινου ναού (εικ. 3), αποτελεί την αρχαιότερη γραπτή μαρτυρία του πρώιμου ιερού της θεάς. Μαρτυρεί σαφώς τον ιδρυτή του βωμού, πιθανότατα επειδή πρόκειται για την πρώτη ίδρυση βωμού στην Αθηνά την Νίκη³⁰.

²⁶ Ζιρώ 1994.

²⁷ Mark 1993.

²⁸ Scholl 2006, 39.

²⁹ Η κατασκευή αυτή είχε αποκαλυφθεί μαζί με τον πώρινο βωμό του πρώτου λίθινου ναού από τον Welter το 1923, Welter 1923, 193, πιν. V 2,3. Έχει χρονολογηθεί μετά τα Περσικά, IG³ 596. Μπαλάνος 1937, 786 κ.εξ., εικ. 14-16. Welter 1939, 12. Raubitschek, 1949, 359-360. Mark 1993, 32-34, εικ. 4, πιν. 6^ο. Ζιρώ 1994, 32-33, 37, πιν. 10-11. Scholl 2006, 39, εικ. 11α-β.

³⁰ Scholl 2006, 38, υποσ. 155. Κατά τον Mark η αναφορά του ονόματος της θεάς μάλλον φανερώνει ότι η ονομασία της θεότητας εμφανίστηκε τροποποιημένη, που σημαίνει ότι η ίδρυση του βωμού σηματοδότησε μια μείζονα αναδιοργάνωση της λατρείας, Mark 1993, 126.

β. τη δίλιθη πώρινη βάση³¹ (διαστάσεις: 0.96 x 1.08 x 0.41 μ.) (εικ. 3-4) στην οποία σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές στήθηκε το σεβάσμιο αρχαϊκό είδωλο της θεάς, το γνωστό από τον Ηλιόδωρο ξόανο της Νίκης Αθηνάς, το οποίο αναφέρει ο Πausanias ως ξόανο της Απτέρου Νίκης, που ήταν κατασκευασμένο όπως και το διipeτές σεβάσμιο αρχαϊκό ξόανο της Αθηνάς Πολιάδος από ξύλο³². Κάποιοι μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι το είδωλο αυτό στην αρχαϊκή εποχή

Εικ. 4. Ο πρώτος λίθινος ναός της Αθηνάς Νίκης στον υπόγειο χώρο που έχει διαμορφωθεί στο εσωτερικό του κλασικού πύργου μετά την αποκατάσταση του 2004 (Υ.Σ.Μ.Α. 2007, 25).

στεγάστηκε σ' ένα ξύλινο οίκο³³ που πυρπολήθηκε από τους Πέρσες το 480 π.Χ., αφού το άγαλμα είχε μεταφερθεί εγκαίρως σε ασφαλές μέρος. Η βάση έχει ασυνήθιστη μορφή με υπερυψωμένη ταινία γύρω από την υποδοχή της πλίνθου και χρονολογείται μεταξύ 600-560 π.Χ.

Ο πρώτος λίθινος ναός (φάση 2)

Γύρω από τη βάση, που ακολουθεί τον προσανατολισμό του μυκηναϊκού προμαχώνα, ήλθαν στο φως τα κατάλοιπα ενός ναΐσκου (εικ. 3-4) σχήματος απλού οίκου ανοιχτού στα ανατολικά και ο πώρινος μονολιθικός βωμός του στα ανατολικά³⁴, διακοσμημένος με λέσβιο κυμάτιο. Το μνημείο διαστάσεων 3.12,5 x 2.46 μ.³⁵, ακολουθεί τους άξονες του αρχαϊκού προπύλου και είναι κατασκευ-

³¹ Mark 1993, 20-30, εικ. 2-3, πιν. 1-3^a. Ζιρώ 1994, 33, πιν. 9, 11. Scholl 2006, 39, εικ.12a-c.

³² Η παράδοση του ξύλινου ειδώλου της θεάς που έπεσε από τον ουρανό σχετίζεται άμεσα με τον πατέρα της Δία που ως Πολλεύς λατρευόταν στο ψηλότερο σημείο του ιερού βράχου σε υπαίθριο ιερό ως θεός του ουρανού. Η φωτιά που δεν είναι άλλη από τον κεραυνό του Δία, θεωρούσαν ότι κατοικούσε στο ξύλινο είδωλο της θεάς, αφού σύμφωνα με πανάρχαιες δοξασίες ερχόταν από τον ουρανό και κατοικούσε στο ξύλο, Robertson 1996, 29.

³³ Ζιρώ 2002, 342-3, υποσ.14, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ο Mark υποθέτει ότι το άγαλμα αρχικά στεγάστηκε σε λίθινο ναό χαμένο σήμερα. Mark 1993, 125-26.

³⁴ Ο βωμός είχε έρθει στο φως 13 χρόνια πριν από την αποκάλυψη του πρώτου λίθινου ναού από τον Welter, βλ. Welter 1923, 190-201. Στην ίδια εποχή με τον πώρινο ναό και τον βωμό του ο Ζιρώ χρονολογεί το στηθαίο από ωμές πλίνθους πάνω σε λίθινη βάση που κατασκευάστηκε περιμετρικά του μυκηναϊκού προμαχώνα για την οριοθέτηση και προστασία του ιερού, Ζιρώ 1994, 37. Οι Mark και Scholl το χρονολογούν πολύ νωρίτερα, Mark 1993, 125 (800-560π.Χ.). Scholl 2006, 40 (τέλη 8ου-μέσα 6ου αι.π.Χ.).

³⁵ Μπαλάνος 1937, 784 κ.εξ., 797κ.εξ. 801, εικ.11-13, 25, 28. Ζιρώ 2002, 343-344, εικ.11.

ασμένο από πορώδη ασβεστόλιθο Αιγίνης. Διατηρείται σε ύψος δύο δόμων και το ανατολικό του πέρας δεν σώζεται. Το κτίριο αυτό³⁶ που υπήρξε ο πρώτος λίθινος ναός της Αθηνάς Νίκης αποκαλύφθηκε κάτω από το ΒΑ τμήμα του μαρμαρίνου ναού και σήμερα διατηρείται στον ειδικά διαμορφωμένο υπόγειο χώρο του κλασικού πύργου. Όπως υποδηλώνει και ο ελαφρά διαφορετικός προσανατολισμός του από αυτόν της βάσης του λατρευτικού ειδώλου, ο ναῖσκος είναι νεώτερος από το είδωλο που στέγασε. Για τη χρονολόγηση του μνημείου που ενσωμάτωσε τη βάση του ξοάνου στη ΒΔ του γωνία³⁷ υπάρχουν διαφορετικές απόψεις μεταξύ των μελετητών που τον τοποθετούν από το 500 π.Χ. μέχρι τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.³⁸. Ωστόσο, τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του βωμού, καθώς και η απουσία ιχνών φωτιάς στην τοιχοποιία του ναῖσκου, καθιστούν πιθανότερη τη χρονολόγησή του μετά την Περσική εισβολή³⁹. Η οικοδόμηση του πρώτου λίθινου ναού μετά τα Περσικά υποδηλώνει ότι το σεβάσμιο είδωλο της θεάς, χάρη στην απόκρουσή του σε ασφαλές μέρος, διέφυγε της καταστροφής του 480 π.Χ. Έτσι μετά την επιστροφή των Αθηναίων, πιθανότατα στα χρόνια του Κίμωνα - ίσως μετά τη νίκη του στον ποταμό Ευρυμέδοντα περί το 468 π.Χ - επανιδρύθηκε στην αρχική του θέση και στεγάστηκε στον πρώτο λίθινο ναό που κατασκευάστηκε γι' αυτό το σκοπό, στο πλαίσιο της αναβάθμισης του πρώιμου ιερού.

Κατά την αποκάλυψη της βάσης του λατρευτικού ειδώλου της θεάς από τον Μπαλάνο το 1936, η ορθογώνια εγκοπή που διαμορφώνεται στο κέντρο για τη στερέωση του λατρευτικού ειδώλου, βρέθηκε στο μεγαλύτερο τμήμα της λαξευμένη σε δεύτερη χρήση σε βαθύτερο επίπεδο και πληρωμένη με μια απόθεση πήλινων χειροποίητων πρωτοαττικών ειδωλίων⁴⁰. Τα ειδώλια ανή-

³⁶ Το μνημείο ανήκει σε ένα τύπο ναῖσκου, που συναντάται τόσο στην Ακρόπολη όσο και στην περιοχή γύρω από αυτήν, Schultz 2002, 5, υποσ. 6.

³⁷ Την ενσωμάτωση του ξοάνου με αυτό τον τρόπο πιθανότατα προκάλεσε το γεγονός ότι ο διαθέσιμος χώρος πάνω στον προμαχώνα δεν επέτρεπε μεγαλύτερη ανάπτυξη του κτηρίου προς τα βόρεια. Βλ. και Ζιρώ 1994, 37, πιν. 11. Οι εξαιρέσεις στην συνήθη τακτική της τοποθέτησης του λατρευτικού αγάλματος στον άξονα του κεντρικού ανοίγματος του σηκού, ώστε το άγαλμα να ατενίζει τον χώρο των θυσιαστήριων προσφορών προς τιμήν του, είναι ελάχιστες και χρονολογούνται στην αρχαϊκή εποχή (Σάμος Ηραίο, Εμπορίο Χίου ναός Αθηνάς). Στην περίπτωση του ναού της Ήρας στη Σάμο, όπου το ξόανο τοποθετήθηκε στον πρόδρομο, οφειλόταν στην προσπάθεια να διατηρηθεί η αρχική θέση του ξοάνου του αρχαιότερου ναού, Romano 1982, 5-6, 8.

³⁸ Schultz 2002, 7-15, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

³⁹ Ζιρώ 1994, 36. Πρβλ. τον ναῖσκο που οικοδομήθηκε μετά το 480 π.Χ. μέσα στα ερείπια του προηγούμενου ναού στο ιερό της Αρτέμιδος και του Απόλλωνα στο Καλαπόδι Φωκίδος για την προσωρινή προστασία των λειψάνων της λατρείας, ο οποίος, όταν οικοδομήθηκε ο νέος ναός, δέχτηκε προσφορές και καταργήθηκε, Schultz 2002, 12, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁴⁰ Το υλικό αυτό περιλαμβάνεται σε ένα σύνολο 207 ειδωλίων που εντοπίστηκαν το 1989 από την Βλασσπούλου στις αποθήκες του παλιού Μουσείου Ακροπόλεως και εξετάζεται σε πρόσφατη δημοσίευτη διατριβή που πραγματεύεται τα χειροποίητα ειδώλια αρχαϊκών χρόνων από ανασκαφές του 19ου και του 20ου αι. στην Ακρόπολη των Αθηνών και το ιερό της Νύμφης στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης. Εκτός από τα ειδώλια της απόθεσης στη βάση του αρχαϊκού ειδώλου που βρέθηκαν στις 10/1/1936 περιλαμβάνει και άλλα όμοια με αυτά, που βρέθηκαν από τον Ορλάνδο μαζί με αρχαϊκή κεραμική το 1939/40 κατά την μετακίνηση του βωμού του πώρινου ναῖσκου. Ενδείξεις που να επιτρέπουν τη διάκριση αυτών των δύο συνόλων δεν έχουν βρεθεί, ούτε υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα. Τα ειδώλια, ύψους 0.08, 2-0.09, 4 μ. κατασκευασμένα από τον χαρακτηριστικό αττικό πηλό διακοσμούνται με γραπτή διακόσμηση (ταινιών, κάθετων και οριζόντιων γραμμών, πλέγματος) σε λευκό επίχρυσμα. Εννέα από αυτά φέρουν πρόσθετη ταινία στο κεφάλι εν είδει πόλου. Ανάλογα ειδώλια, έχουν βρεθεί και στην περιοχή ΒΑ των Προπυλαίων, στο Αρρηφόριο, Α του Παρθενώνα και στην περιοχή του παλαιού Μουσείου Ακροπόλεως, αλλά και στο ιερό Νύμφης στη Νότια Κλιτύ, Γεωργακά 2008, 11, 13, 25-28, 31-41, 63-64, 81-83, 79, 114, 127-8, πιν. 14-47 (ομάδες Χ1 και Χ2, αρ. 82-283 και 327-335).

κουν σε ένα «πρωτόγονο» παραδοσιακό τύπο ειδωλίου μαζικής παραγωγής⁴¹ με πτηνόμορφο πρόσωπο, κυλινδρικό κορμό και σχηματικές αποφύσεις χεριών. Ο συγκεκριμένος τύπος ειδωλίου που παραπέμπει για θρησκευτικούς ίσως λόγους⁴² σε μυκηναϊκά πρότυπα⁴³, υπήρξε ευρύτατα διαδεδομένος σε ιερά γυναικείων θεοτήτων και είχε μακρά παράδοση παραγωγής στην Αττική ως ανάθημα των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων σ' όλη την αρχαϊκή εποχή (7ος και κυρίως 6ος αι. π.Χ.) και μέχρι τα χρόνια πριν από τα Περσικά. Όπως μαρτυρούν τα οστά ζώων και τα θραύσματα μικρογραφικών αγγείων που συνόδευσαν την απόθεση αυτή στον τετράγωνο αποθέτη που διαμορφώθηκε σε βαθύτερο επίπεδο στο μεγαλύτερο τμήμα της ορθογώνιας εγκοπής για τη στερέωση του ξοάνου (πλευράς μήκους 0.33 μ.), αυτή η λατρευτική πράξη είχε ιδιαίτερη σημασία⁴⁴. Πιθανότατα συνδέεται με το τέλος του πρώτου λίθινου ναού⁴⁵ της Αθηνάς Νίκης και πραγματοποιήθηκε κατά την επιχωμάτωσή του λίγο πριν από τη θεμελίωση του νέου μαρμάρινου διαδόχου του. Ως ύστατη λατρευτική πράξη στη θέση όπου ήταν ιδρυμένο επί ένα τουλάχιστον αιώνα το σεβάσμιο λατρευτικό είδωλο, όταν με την κατασκευή του νέου μνημείου η θέση αυτή καταργήθηκε και μεταφέρθηκε δυτικότερα, η ιερή περιοχή πιθανότατα σφραγίστηκε με υλικό παλαιότερων προσφορών, καθαγιασμένο και από την ίδια του την παλαιότητα⁴⁶. Αυτό εξηγεί και την κατάσταση διατήρησης των ειδωλίων που είναι χειρότερη από αυτήν των ειδωλίων του ίδιου τύπου από την περιοχή ΒΑ των Προπυλαίων⁴⁷.

Το σύνολο αυτό, που είναι το μεγαλύτερο γνωστό σύνολο ειδωλίων αυτού του τύπου από την Ακρόπολη, ήταν γνωστό μέχρι πρόσφατα μόνο από φωτογραφία της ανασκαφής Μπαλάνου του

⁴¹ Τόσο στην Αττική, όσο και στη Βοιωτία, την Κορινθία, την Αργολίδα, και τη Λακωνία, Γεωργακά 2008, 36, 74, 84-96, 126, 128-9.

⁴² Την ανάγκη σύνδεσης με το ηρωικό παρελθόν της εποχής του χαλκού στην Ακρόπολη φανερώνει και η εγκατάσταση του ναού της Αθηνάς των γεωμετρικών χρόνων στην περιοχή του μυκηναϊκού ανακτόρου, Glowacki 1998, 80. Scholl 2009, 76. Το ίδιο και η ανάδειξη του μυκηναϊκού ιερού στη δυτική πλευρά του προμαχώνα της Νίκης τον 5ο αι. π.Χ.

⁴³ Ο ομοιότητες του με μυκηναϊκά ειδώλια του τύπου Ψ της ΥΕΙΙΓΓ περιόδου προδίδουν ότι αποτελεί εκφυλισμένο απόγονο τους, Γεωργακά 2008, 2-3, 79-80, 118.

⁴⁴ Για το λόγο αυτό την εποχή της αποκάλυψής της η βάση του λατρευτικού αγάλματος θεωρήθηκε από τους μελετητές βόθρος χθόνιων θυσιών και δεν αναγνωρίστηκε η αρχική της χρήση, Μπαλάνος 1956, 785, εικ.13. Welter 1939, col.11.

⁴⁵ Λεμπιδάκη 2007, 24. Στην εποχή της θεμελίωσης του μαρμάρινου ναού χρονολογεί την απόθεση αυτή και ο Schultz, Schultz 2002, 6-7. Οι Mark και Scholl τοποθετούν την απόθεση αφιερωμάτων και την τελετή κατάργησης της βάσης στην εποχή της ανέγερσης του πρώτου λίθινου ναού και θεωρούν ότι η βάση θάφτηκε κάτω από τη στάθμη του δαπέδου του, Mark 1993, 125. Scholl 2006, 39. Scholl 2009, 75-76. Η υπόθεση αυτή προϋποθέτει ότι ο πώρινος ναῖσκος οικοδομήθηκε στην ίδια θέση για να στεγάσει το είδωλο σε μια νέα χαμένη σήμερα βάση που τοποθετήθηκε στο ίδιο περίπου σημείο αλλά σε υψηλότερη στάθμη. Το γεγονός ότι τέτοια βάση δεν βρέθηκε, καθιστά την υπόθεση αυτή λιγότερο πειστική.

⁴⁶ Scholl 2006, 40. Scholl 2009, 75. Το υλικό αυτό, κατάλοιπο της πρώιμης λατρείας, προερχόταν από τις διαταραγμένες από τις ανακατατάξεις της αρχαϊκής εποχής επιχώσεις του ιερού. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλα τα κιβώτια του Μουσείου Ακροπόλεως όπου εντοπίστηκαν αρχαϊκά ειδώλια το υλικό αυτό συνυπήρχε με μυκηναϊκά και υστερογεωμετρικά ειδώλια, Γεωργακά 2008, 117. Τα κατάλοιπα αυτά θα ήταν ελάχιστα αν η καταστροφή του μυκηναϊκού προμαχώνα πάνω στον οποίο εγκαταστάθηκε το ιερό συνέβη μετά την εγκατάσταση της λατρείας, γιατί αυτή θα συμπαρέσυρε και το μεγαλύτερο μέρος τους, βλ. σ. 370 παρόντος κειμένου.

⁴⁷ Από τα ειδώλια του ιερού της Αθηνάς Νίκης έχει σωθεί ακέραιο μόνο το 9% έναντι του 72% των ειδωλίων από την περιοχή ΒΑ των Προπυλαίων, Γεωργακά 2008, 72-73, 75. Για την πιθανή σχέση του μικρότερου ύψους των ειδωλίων του ιερού της Αθηνάς Νίκης (κατά 1,8-2,6 εκ.) έναντι των ειδωλίων από την περιοχή ΒΑ των Προπυλαίων και το ιερό της Νύμφης με την διαφορετική τους χρονολόγηση βλ. Γεωργακά 2008, 36-40.

1936, ενώ ο τύπος των ειδωλίων που περιλάμβανε χρονολογούνταν από την υπομυκηναϊκή / γεωμετρική εποχή μέχρι τον 5ο αι. π.Χ. Παρά το γεγονός ότι λόγω της απουσίας ανασκαφικών δεδομένων δεν είναι δυνατή η ασφαλής χρονολόγηση του συνόλου, η εύρεση ανάλογων παραδειγμάτων σε άλλες αρχαιολογικές θέσεις της Αθήνας, όπως στη Βόρεια Κλιτύ⁴⁸ και την περιοχή του Ελευσινείου της Αρχαίας Αγοράς⁴⁹ αλλά και σε άλλες περιοχές της Αττικής, όπως το Τελεστήριο της Ελευσίνας⁵⁰ και η ακρόπολη στη θέση Κιάφα Θίτι⁵¹ που είναι με ασφάλεια χρονολογημένα από το πρώτο μισό του 7ου αι. π.Χ., επιτρέπει τη χρονολόγησή του στην ίδια εποχή⁵².

Τα ειδώλια αποδίδονται μόνο με τα βασικά χαρακτηριστικά της ανθρωπίνης μορφής, επειδή όμως αποτελούσαν ανάθημα γυναικείων θεοτήτων, προφανώς απεικονίζουν γυναικείες μορφές⁵³. Οι μορφές αυτές πιθανότατα παρίσταναν ήδη μια πρώιμη Αθηνά⁵⁴, αρχέγονη μητέρα θεά που συγκέντρωνε όλες τις δυνάμεις με κυριότερη αυτή της γονιμότητας, πριν ακολουθήσει η διαφοροποίησή της με την προσθήκη συμβόλων σε διαφορετικές θεότητες όπως η Δήμητρα, η Αφροδίτη, η Άρτεμη. Η χρονολόγηση τους στον 7ο αι. π.Χ. τα καθιστά την αρχαιότερη μαρτυρία λατρευτικής δραστηριότητας στον πύργο της Αθηνάς Νίκης, τοποθετεί χρονολογικά την έναρξη της λατρείας στην κορυφή του μυκηναϊκού προμαχώνα ήδη ένα σχεδόν αιώνα⁵⁵ νωρίτερα από την εποχή της ίδρυσης του πρώτου πώρινου βωμού και του λατρευτικού ειδώλου της Αθηνάς Νίκης (600-560 π.Χ.) και καθιστά το ιερό της, τον δεύτερο βεβαιωμένο αρχαιολογικά κατά τον 7ο αι. π.Χ. τόπο λατρείας στην Ακρόπολη.

Ο μαρμάρινος ναός (φάση 3)

Η μορφή που έδωσε στο ιερό το οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλή εξέφρασε με τον πιο άμεσο τρόπο τη σημασία του αρχαϊκού τεμένους που αντικατέστησε⁵⁶. Ο νέος κατασκευασμένος από πεντελικό μάρμαρο τετράστυλος αμφιπρόστυλος ιωνικός ναός της Αθηνάς Νίκης (εικ. 1-3, 5), έργο του αρχιτέκτονα Καλλικράτη, οικοδομήθηκε μετά την αναμόρφωση του μυκηναϊκού πύργου, το

⁴⁸ Morgan 1935, 193-195 (από το πρώτο μισό 7ου αι. π.Χ., λατρεία Έρωτα και Αφροδίτης).

⁴⁹ Miles 1998, 17 (αποθέτης Ελευσινείου T19:3, 675π.Χ.).

⁵⁰ Noack 1927, 10-12, εικ.3. Travlos 1971, 148, εικ.201. Βλ. και Γεωργακά 2008, 89-90.

⁵¹ Küpper 1989, 17-29, και ιδιαίτερα 21 και 23, πιν.10-12.

⁵² Ο Higgins χρονολογεί τον τύπο μεταξύ 650 - πρώιμου 5ου αι. π.Χ., Higgins 1967, 42. Η Βλασσοπούλου, χρονολογεί όλα τα πρωτόγονα ειδώλια από την Ακρόπολη από τα τέλη του 8ου και σ' όλη την αρχαϊκή εποχή, Βλασσοπούλου 2003, 93. Ο Scholl τα θεωρεί Υπογεωμετρικά /Πρωτοαττικά και τα χρονολογεί στο πρώτο μισό του 7ου αι. π.Χ., Scholl 2006, 40, εικ.12α, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Scholl 2009, 75-6. Η Γεωργακά με βάση την πληροφορία των Walter και Lemerle ότι το δεύτερο σύνολο χειροποίητων ειδωλίων βρέθηκε από τον Ορλάνδο μαζί με αρχαϊκή μελανόμορφη κεραμική στην επίχωση που ερευνήθηκε το 1939-40 κατά τη μετακίνηση του βωμού του πώρινου ναΐσκου, χρονολογεί τα ειδώλια από το ιερό της Αθηνάς Νίκης από τα τέλη του 7ου μέχρι τις αρχές του 5ο αι.π.Χ. ενώ θεωρεί ως *terminus post quem* για την εμφάνιση του τύπου στην Ακρόπολη τα μέσα 7ου αι. π.Χ., Γεωργακά 2008, 27, 36, 81-92, 112-115, 123. Ωστόσο δεν είναι σίγουρο ότι η επίχωση από την οποία προήλθε το δεύτερο σύνολο ειδωλίων δεν περιείχε και υλικό αρχαιότερο από τα τέλη του 7ου αι. π.Χ.

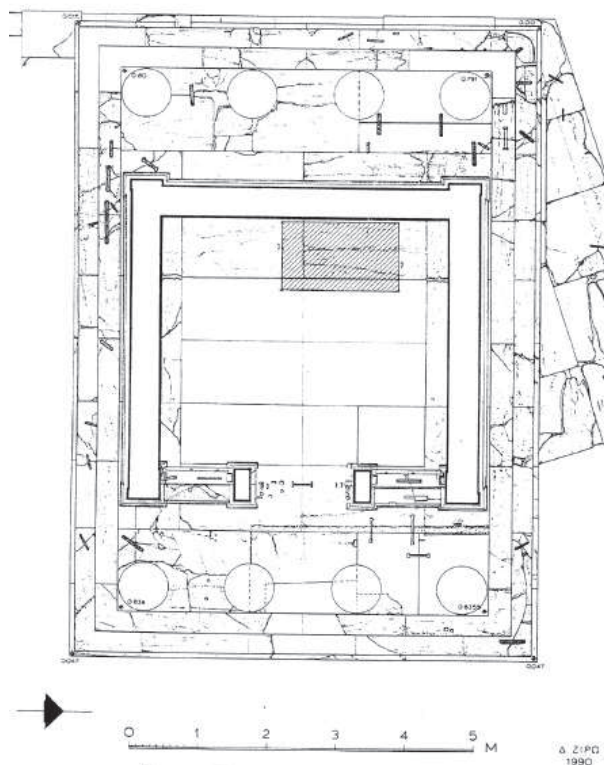
⁵³ Αρχαϊκά χειροποίητα ειδώλια έχουν βρεθεί σε ιερά της Αθηνάς, της Αρτέμιδας, της Δήμητρας και Κόρης, της Αφροδίτης, της Νύμφης, των Νυμφών, των Σεμνών και των Ερινυών, Γεωργακά 2008, 124, 128.

⁵⁴ Με αυτή την πρώιμη Αθηνά συνδέονται και οι παραδοσιακές τελετές των Αρρηφόρων κοντά στο Ερέχθειο, LIMC II, 1984, 1016-17, s.v. Athena (P. Demargne). Βλ. και Γεωργακά 2008, 43-45, 69-70, 121-24.

⁵⁵ Scholl 2006, 36-41, εικ.11-12.

⁵⁶ Rhodes 1995, 43.

διάστημα 427⁵⁷ - 424⁵⁸ π.Χ., στη νέα στάθμη του ιερού στο πλαίσιο της ριζικής ανακαίνισης του τεμένους της θεάς, παράλληλα με την ανανέωση της μνημειακής εισόδου της Ακρόπολης. Στη βόρεια πλευρά του πύργου που επιστέφθηκε με ένα πλούσια διακοσμημένο θωράκιο, μια μικρή

Εικ. 5. Κάτοψη του μαρμαρινού ναού της Αθηνάς Νίκης. Σημειώνεται η θέση του λατρευτικού αγάλματος σύμφωνα με ίχνη στο δάπεδο (Ζιρώ 1994, σχ. 3).

κλίμακα οδηγούσε στην άνω του επιφάνεια από τη στάθμη της κεντρικής πρόσβασης στον ιερό βράχο. Το κτίριο, διαστάσεων 8.15 x 5 μ., ιδρύθηκε δυτικότερα του προκατόχου του. Ο σηκός του, διαστάσεων 4.12 x 3.74 μ., με μεγαλύτερο πλάτος παρά μήκος έκλεινε με κιγκλιδώματα ανάμεσα σε δύο εν παραστάσει πεσσούς, χωρίς θυραίο τοίχο ή πρόναο. Στον πλούσιο γλυπτό διάκοσμο

⁵⁷ Την ίδια εποχή οι Αθηναίοι, στα πλαίσια του συνεχιζόμενου πολέμου με τη Σπάρτη και τους συμμάχους της, τιμωρούσαν σκληρά τους αποστάτες της Λέσβου, έστελναν στη Σικελία 20 πλοία κατά των Συρακουσών σε συμπαράσταση των Λεοντίνων και ηττούνταν από τους Σπαρτιάτες στις Πλαταιές, Wilcken 1976, 219.

⁵⁸ Η κόσμιση και η αποπεράτωση του ναού έχει συνδεθεί με την άνοδο των ριζοσπαστών ηγετών υπό τον Κλέωνα και το κλίμα θριάμβου που επικράτησε μετά από μια σειρά πρόσκαιρων νικών που πέτυχαν οι Αθηναίοι στα μέσα της δεκαετίας του 420 π.Χ., οι οποίες οδήγησαν στην επικράτηση της φιλοπόλεμης παράταξης στην Αθήνα, την εγκατάλειψη του πολεμικού σχεδίου του Περικλή, και την απόρριψη της ειρήνης το 425 π.Χ., με ολέθριες συνέπειες για τους Αθηναίους τα επόμενα χρόνια. Η σημαντικότερη από αυτές τις νίκες ήταν η κατάληψη της Πύλου και η παράδοση των αποκλεισμένων από τον αθηναϊκό στόλο στο νησί Σφακτηρία Λακεδαιμονίων το καλοκαίρι του 425 π.Χ. που απετέλεσε σοβαρό πλήγμα στο μύθο του αήττητου των Πελοποννησίων στην ξηρά, Schultz 2009, 150-52. Wilcken 1976, 221-22. Για την υπόθεση της ίδρυσης του αγάλματος Νίκης που αναφέρει ο Πausanias ότι αφιερώθηκε στην Ακρόπολη των Αθηνών σε ανάμνηση της νίκης επί των Σπαρτιατών στην Σφακτηρία στο τέμενος της Αθηνάς Νίκης βλ. Shear 2001, 780.

του υμνείται με συνταρακτικό τρόπο και με τη χρήση των πιο προσφιλών κατά την πρώτη φάση του Πελοποννησιακού πολέμου επεισοδίων, η ικανότητα των Αθηναίων να νικούν στο πεδίο της μάχης⁵⁹. Τα θέματα παρουσιάζονται στις τέσσερις ζώνες⁶⁰ των ακρωτηρίων, των αετωμάτων, της ζωφόρου και του θωρακίου: πάνω από το ιωνικό επιστύλιο στις ανάγλυφες παραστάσεις της ιωνικής ζωφόρου⁶¹ εξυμνείται η δύναμη της Αθηνάς σε μια σειρά πολεμικών επεισοδίων, από τα οποία αυτά της Νότιας πλευράς απεικονίζουν μια ιστορική μάχη όπου Έλληνες θριαμβεύουν επί Περσών ιππέων⁶², και αυτά της Βόρειας⁶³ και της Δυτικής⁶⁴ μάχες Ελλήνων οπλιτών με άλλους οπλίτες. Οι μάχες αυτές καταλήγουν στην ανατολική πλευρά σε συνέλευση θεών⁶⁵. Γλυπτός ήταν

⁵⁹ Ο Schultz τοποθετεί την ολοκλήρωση του μνημείου στα τέλη της δεκαετίας του 420 π.Χ., ένα με δύο χρόνια πριν από την ειρήνη του Νικία, Schultz 2009, 128.

⁶⁰ Σύμφωνα με την ερμηνεία 99 ζευγών εντορμιών γόμφων που σώζονται σε λίθους της επένδυσης του πύργου, μια ακόμη διακοσμητική ζώνη ίσως αποτελούσε σειρά ασπίδων, λαφύρων από νίκη των Αθηναίων, ίσως αυτών που πήραν οι Αθηναίοι από τους Σπαρτιάτες όταν τους νίκησαν στην Πύλο το 425 π.Χ., που είχαν αναρτηθεί ως αναθήματα στην Αθηνά Νίκη στην εξωτερική επιφάνεια του πύργου, δίνοντας του ένα χαρακτήρα μονίμου τροπαίου-αφιερώματος στην θεά, που εξέπεμπε ένα ηχηρό μήνυμα νίκης στη ρημαγμένη όμως πια από τον πόλεμο πόλη, Lippman 2006, 551-563. Schultz 2009, 130, 151.

⁶¹ Ο Παρθενών, ο ναός της Αθηνάς Νίκης και ο ναός του Ιλισού είναι οι μοναδικοί ναοί της περιόδου μεταξύ 438 και 424 π.Χ. που έφεραν συνεχή ζωφόρο, προσαρμοσμένη στο εικονογραφικό τους πρόγραμμα, Palagia 2005, 188-190.

⁶² Στην μάχη που απεικονίζεται στη νότια πλευρά της ζωφόρου πολλοί μελετητές αναγνωρίζουν τη μάχη του Μαραθώνα, Schultz 2009, 130, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁶³ Η μάχη που απεικονιζόταν στη ζωφόρο της Βόρειας πλευράς σώθηκε αποσπασματικά, πράγμα που καθιστά την ερμηνεία της πραγματικό γρίφο. Με βάση τον λίθο Μ, που διατηρεί τις περισσότερες λεπτομέρειες πολλοί μελετητές αναγνώριζαν παλαιότερα στις παραστάσεις της τη μάχη των Πλαταιών, και συγκεκριμένα τη σφαγή του Μασιστίου. Ωστόσο η απόδοση αυτή υποβαθμίζει το γεγονός ότι δεν απεικονίζονται Πέρσες αλλά Έλληνες εναντίον Ελλήνων Blümel 1950/51, 140-41. Ο ίδιος αναγνωρίζει στη Βόρεια όπως και στη Δυτική ζωφόρο μάχες του Πελοποννησιακού πολέμου, ο.π. 154. Ωστόσο η παρουσία κορινθιακής περικεφαλαίας στην παράσταση του λίθου Μ παραπέμπει σε μάχη που ανάγεται σε παλαιότερες εποχές, Palagia 2005, 186. Από τις υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί μέχρι σήμερα, τις περισσότερες προϋποθέσεις φαίνεται να πληρεί αυτή που συνδέει τη ζωφόρο του ναού της Αθηνάς Νίκης με τον κύκλο των Ηρακλειδών και τον πόλεμο που κήρυξε ο Ευρυσθέας στην Αθήνα όταν αρνήθηκε να του παραδώσει τα παιδιά του Ηρακλή που είχαν ζητήσει άσυλο στην Αττική. Στη ζωφόρο της Βόρειας πλευράς αναγνωρίζει το επεισόδιο της σύλληψης του βασιλιά της Τίρυνθας Ευρυσθέα κατά τη μυθική νίκη των γιών του Θησέα επί των Πελοποννησίων, Harrison 1997, 119. Αυτή η νίκη της πρώιμης ιστορίας των Αθηνών στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. φαίνεται πως λειτουργούσε ως πρότυπο για τους Αθηναίους που από το 432/1 π.Χ. είχαν αντιμετωπίσει συνεχείς επιδρομές από τον Πελοποννησιακό στρατό. Η απεικόνιση της στην πιο προβεβλημένη πλευρά του ναού της Αθηνάς Νίκης μέσα στο κλίμα ανάτασης που είχαν δημιουργήσει οι πρόσφατοι θρίαμβοι κατά των απογόνων του Ευρυσθέα, του 426 και 425 π.Χ. σίγουρα αποτελούσε ιδανική αντίστιξη στο θέμα της μάχης του Μαραθώνα, που πιθανότατα απεικονιζόταν στη ζωφόρο της Νότιας πλευράς, η οποία κατέληξε επίσης στην καταστροφή των εισβολέων στην αττική γη, Schultz 2009, 130-54.

⁶⁴ Οι παραστάσεις της ζωφόρου της δυτικής πλευράς σχεδόν σίγουρα αναφέρονται σε ιστορική μάχη όπως προδίδουν οι στολές κάποιων πολεμιστών Schultz 2009, 130. Ο Hurwit τις συνδέει με μάχες του Πελοποννησιακού πολέμου της δεκαετίας του 420 π.Χ., Hurwit 2004, 186-7. Η Παλαγιά αναγνωρίζει μια ιστορική αθηναϊκή νίκη κατά των Σπαρτιατών της αρχαϊκής εποχής, την νίκη στην Οινόη που ήταν ζωγραφισμένη και στην Ποικίλη Στοά, Palagia 2005, 185-186.

⁶⁵ Η συνέλευση θεών στη ζωφόρο της Ανατολικής πλευράς θα πρέπει να σχετίζεται είτε με την κρίση του αποτελέσματος των μαχών που απεικονίζονται στη ζωφόρο ή με τη δόξα της πολεμικής ικανότητας της θεάς που προϊστάται των νικών αυτών, Harrison 1997, 116. Η Παλαγιά αναγνωρίζει στο θέμα της Ανατολικής πλευράς τη γέννηση της Αθηνάς, ως θεάς χορηγού της νίκης στις μάχες των Αθηναίων. Αποκαθιστά στα αριστερά της θεάς, τη μορφή του Ηφαίστου ενώ μεταξύ των γυναικείων μορφών αναγνωρίζει τις Χάριτες, τις Ώρες, την Εκάτη, την Αφροδίτη και την Υγεία, η παρουσία των οποίων πιθανότατα αποτελεί τοπογραφικό υπαινιγμό των γειτονικών ιερών τους, Palagia 2005, 186-189.

και ο διάκοσμος των αετωμάτων⁶⁶, στα οποία πιθανότατα η θεά εξυμνούνταν σε μυθικά επεισόδια από τη Γιγαντομαχία στο ανατολικό και την Αμαζονομαχία στο δυτικό καθώς και τα ακρωτήρια που ήταν επιχρυσωμένες χάλκινες μορφές⁶⁷ που λειτουργούσαν ως επίστεψη όχι μόνο του ναού αλλά και ολόκληρου του πύργου. Το μνημείο μαζί με το εξαιρετικής τέχνης γλυπτό μαρμάρινο θωράκιο⁶⁸ που περιέβαλλε το τέμενος της θεάς στις τρεις πλευρές του, επίστεψη και συγχρόνως κόσμημα του αμυντικού πύργου, στέγασε για δεύτερη φορά στον μικρό σηκό του το σεβάσμιο λατρευτικό είδωλο.

Περιορισμένη από τις προστατευτικές των πυλών λατρείες της Εκάτης / Αρτεμιδος Επιπυργιδίας και των Χαρίτων, η Αθηνά Νίκη λατρεύτηκε πάνω στον προμαχώνα από τους Αθηναίους ως προστάτρια κάθε αγώνα, εγγυήτρια της επιτυχίας και προστάτρια των καρπών σε κάθε τομέα - αθλητικό, καλλιτεχνικό, πολεμικό - με έμφαση όμως στην πολεμική και πολιτική πλευρά που αναπτύχθηκε περισσότερο μετά τους Περσικούς πολέμους παράλληλα με την αθηναϊκή δύναμη, φύλακας της ευημερίας της πόλης των Αθηνών που οδηγεί με τον συμβουλευτικό ρόλο και την επινοητικότητα της στη νίκη. Στον πλαστικό διάκοσμο του ναού της απεικονίζονται οι ιστορικοί αγώνες της πόλης των Αθηνών ως συνέχεια των νικηφόρων αγώνων των μυθικών προγόνων των Αθηναίων, οι οποίοι παραβάλλονται με τη μυθική νίκη των θεών επί των Γιγάντων⁶⁹, που γιόρταζαν στα Παναθήναια.

Η παλαιότερη άποψη που συσχέτιζε την έναρξη της λατρείας στον προμαχώνα με την αναδιοργάνωση της γιορτής των Παναθηναίων⁷⁰ (566/5 π.Χ.) επειδή συνέδεε την Αθηνά Νίκη ειδικά με τους αθλητικούς αγώνες έχει αμφισβητηθεί από νεώτερους μελετητές⁷¹. Ο δυναμικός αναγεννητικός χαρακτήρας της Αθηνάς Νίκης που στηρίζει την ευημερία των πολιτών και την πολεμική ετοιμότητα της πολιτείας, χαρίζοντάς της στρατιωτικές επιτυχίες στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., όπως σκιαγραφείται τόσο από το εικονογραφικό πρόγραμμα του γλυπτού διακόσμου του μαρμαρίνου ναού και του πύργου όσο και από τις πληροφορίες των γραπτών πηγών για το λατρευτικό είδωλο της θεάς⁷² και τα αναθήματα, δεν είναι άλλος από την εξελιγμένη προσωπικότητα τη Αθηνά ως θεάς του πολέμου⁷³, την οποία τιμούσαν στα Παναθήναια, τη μεγαλύτερη γιορτή της πόλης, κατά την οποία οι Αθηναίοι γιόρταζαν την επιβίωση της Αθηναϊκής πολιτείας. Γι' αυτό και στη γιορτή δι-

⁶⁶ Πράγμα ασυνήθιστο για την εποχή, αφού στα κλασικά ιωνικά κτίρια τα αετώματα συνήθως δεν έφεραν διακόσμηση, Schultz 2009, 128.

⁶⁷ Schultz 2001, 1-47.

⁶⁸ Το έργο χρονολογείται με στυλιστικά κριτήρια στο διάστημα 420-417 π.Χ., Μπούσκαρη 1999, 16-55. Ο Schultz το χρονολογεί στην ίδια εποχή με τη ζωφόρο, δηλαδή περί το 424-421 π.Χ., εποχή κατά την οποία ολοκληρώνεται το οικοδομικό πρόγραμμα του ναού, Schultz 2002, 19.

⁶⁹ Δεσπίνης 1974, 1-24. Με τον ίδιο τρόπο στον πλαστικό διάκοσμο του Παρθενώνα, που αποτελεί μνημείο της νίκης των Αθηναίων κατά των Περσών, η νίκη στα Περσικά βρίσκει τον αρχετυπικό συμβολισμό της στην Γιγαντομαχία, που παριστάνεται στις ανατολικές μετόπες. Το ίδιο θέμα απεικονιζόταν και στην ασπίδα του λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς Παρθένου, Ridgway 1992, 127-9, 134. *LIMC* II, 1984, 1031-32, s.v. Athena (P. Demargne).

⁷⁰ Η θεωρία αυτή βασίστηκε κυρίως σε ψήφισμα του 336/5 π.Χ. (βλ. και σ. 388 παρόντος κειμένου) καθώς και σε παραστάσεις αγγείων του 4ου αι. π.Χ. που εικονίζουν τη Νίκη να θυσιάζει ταύρο κατά την λήξη Λαμπαδηδρομίας, Welter 1939, 13. Raubitschek 1949, 359-364, αρ.329.

⁷¹ Mark 1993, 126-7. Robertson 1996, 44. Scholl 2006, 37-38.

⁷² Βλ. σ. 380-384 παρόντος κειμένου.

⁷³ Κακριδής 1986, 106-111. Πρβλ. την επίκληση στην Αθηνά Νίκη που συνοδεύει την ένοπλη Αθηνά σε παναθηναϊκούς αμφορείς περί το 500 π.Χ. που σίγουρα δεν αποτελεί απλώς παράκληση για τη νίκη στον παναθηναϊκό αγώνα, Thöne 1999, 58.

νόταν ιδιαίτερη έμφαση στην αρχαιότερη εκδήλωση της ιδιότητας της θεάς να νικά⁷⁴, τη νίκη της στο μυθικό αγώνα των θεών με τους Γίγαντες, με την οποία κρίθηκε η επικράτηση των Ουρανίων επί των πρωτόγονων δυνάμεων της Γης. Αυτό το θέμα απεικονιζόταν στα αετώματα των ναών της και ήταν το μοναδικό διακοσμητικό θέμα του πέπλου του αγάλματος της Αθηνάς Πολιάδος, που ύφαιναν και προσέφεραν κατά την σημαντικότερη τελετή της γιορτής -που σίγουρα ανάγεται τουλάχιστον στην πρώιμη αρχαϊκή εποχή- ως δώρο των Αθηναίων στη θεά που έσωσε τον κόσμο από τους Γίγαντες⁷⁵. Το νόημα αυτό της γιορτής των Παναθηναίων⁷⁶ εξηγεί με τον πιο αποκαλυπτικό τρόπο πώς οι λατρείες της Αθηνάς ως Πολιάδος, Παρθένου και Νίκης αλληλοσυμπληρώνονταν⁷⁷ πάνω στον Ιερό Βράχο. Η αναδιοργάνωση της μεγάλης Αθηναϊκής γιορτής στα αρχαϊκά χρόνια από τον Πεισίστρατο⁷⁸ και τους γιούς του, που συνοδεύτηκε από τη συστηματική ανοικοδόμηση του κεντρικού ιερού πάνω στην Ακρόπολη, αναμφίβολα συνδέεται με την αναβάθμιση και την ανάδειξη του πρώιμου ιερού⁷⁹ της Αθηνάς Νίκης και όχι με την ίδρυση της λατρείας της, αφού αυτή υπήρχε ήδη από τον 7ο αι. π.Χ. πάνω στον προμαχώνα.

Στο πλαίσιο της ανανέωσης του ιερού της στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. το τελετουργικό της λατρείας της Αθηνάς Νίκης έγινε πλουσιότερο και επιβλητικότερο. Αυτό μαρτυρούν οι μεγαλύτερες διαστάσεις του νέου μαρμαρίνου βωμού της θεάς, που προοριζόταν για τη θυσία ζώων μεγαλύτερων⁸⁰ από αυτά που θυσιάζονταν στον προηγούμενο πώρινο βωμό. Οι αλλαγές αυτές είχαν ξεκινήσει πριν από την αποπεράτωση του μαρμαρίνου ναού, όπως τεκμηριώνεται από την πρόχειρη επέκταση⁸¹ του βωμού του πώρινου ναΐσκου, του μόνου που λειτουργούσε στη διάρκεια της οικοδόμησης του ναού, προκειμένου να δεχτεί μεγαλύτερα ζώα.

⁷⁴ Γι' αυτό και το θέμα της Γιγαντομαχίας που απεικόνιζε την Αθηνά ως πρόμαχο, εγγύηση της νίκης του Διός, υπήρξε ιδιαίτερα αγαπητό στην αρχαϊκή εποχή τόσο στη διακόσμηση των αρχαϊκών αετωμάτων όσο και στα αφιερώματα και την αγγειογραφία, *LIMC* II, 1984, 1023-24, 1034, s.v. Athena (P. Demargne). Αυτή την ιδιότητα της Αθηνάς να μάχεται και να νικά, εκφράζουν και τα αετωματικά γλυπτά του αρχαϊκού ναού της Αθηνάς Παρθένου που ανήκουν στη σφαίρα της πρωτόγονης, αποτροπαϊκής θρησκευτικής πίστης, Ridgway 1992, 131-5.

⁷⁵ Κατά την Ridgway την υπόθεση ότι κατά τα Παναθήναια γιόρταζαν τη νίκη της Αθηνάς στη Γιγαντομαχία και όχι τη γέννηση της τεκμηριώνουν επίσης η εικονογραφία των μετοπών του Παρθενώνα όπου κυριαρχεί το θέμα της πολεμικής ικανότητας, η παρουσία όλων των θεών στην ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνα που ταιριάζει στην Γιγαντομαχία, όπου όλοι οι θεοί πήραν μέρος και όχι στη γέννηση της Αθηνάς και τέλος η αναβάθμιση του ιερού της Αθηνάς Νίκης την εποχή της αναδιοργάνωσης των Παναθηναίων, Ridgway 1992, 123, 127-9, 134-5.

⁷⁶ Με το νόημα της γιορτής αυτής συνδέεται και ο τρόπος που παριστάνεται η θεά στους παναθηναϊκούς αμφορείς. Η πάνοπλη Αθηνά που εικονίζεται σε σθεναρό διασκελισμό προς τα αριστερά, έχει ερμηνευτεί ως η θεά που χορεύει πολεμικό χορό εορτάζοντας την καταστροφή των Γιγάντων, *LIMC* II, 1984, 1019, s.v. Athena (P. Demargne), Ridgway 1992, 127.

⁷⁷ Γι' αυτό και η απόδοση λατρείας σε κάθε μια από αυτές πιθανότατα ξεκίνησε την ίδια περίπου εποχή και αναπτύχθηκε παράλληλα. Πρβ. και τις τιμές που δέχονταν στα Μικρά Παναθήναια οι υποστάσεις της Αθηνάς Υγείας και της Αθηνάς Νίκης, βλ. Ridgway 1992, 138 και σ. 388 παρόντος κειμένου.

⁷⁸ Scholl 2009, 84.

⁷⁹ Ridgway 1992, 135. Mark 1993, 126. Robertson 1996, 44, υποσ. 53.

⁸⁰ Τα ζώα αυτά ήταν αγελάδες όπως αυτή που αναφέρεται ότι θυσιάζονταν στη θεά κατά τα Παναθήναια σε ψήφισμα του 336/5 π.Χ. (βλ. σ. 388 παρόντος κειμένου) και ίσως ταύροι όπως αυτοί που απεικονίζονται να οδηγούνται στη θυσία στις παραστάσεις του θωρακίου. Η χθόνια θυσία ταύρου στο θωράκιο του πύργου της Νίκης έχει συνδεθεί επίσης με το Δία καθώς και με τα Θήσια, την αττική γιορτή προς τιμή του Θησέα, Simon 1985/6, 23-27. Βλ και σ. 388 παρόντος κειμένου.

⁸¹ Οι διαστάσεις του βωμού του πώρινου ναΐσκου φανερώνουν ότι προοριζόταν για τη θυσία μικρότερων ζώων, ίσως αιγών ή προβάτων. Η επέκταση του με αργούς λίθους και πλίνθους, αύξησε της αρχικές του διαστάσεις σε 2.87 x 1.32 μ. Ο νέος μαρμαρίνος βωμός ήταν ακόμα μεγαλύτερος, Welter 1939, col.11. Mark 1993, 129-130, 136-8.

Στα ανατολικά του ναού της Αθηνάς Νίκης, στο χώρο που περικλείεται από το νότιο τοίχο των Προπυλαίων και το εγκάρσιο Μυκηναϊκό τείχος (εικ. 3) τοποθετείται το κοινό ιερό⁸² των χθόνιων γονιμικών θεοτήτων Εκάτης/Αρτέμιδος Επιπυργιδίας ή Φωσφόρου και Χαρίτων που ανάγεται στα κλασικά χρόνια. Αυτό εξηγεί τόσο τη μαρτυρία του Πausανία (2.30.2) ότι είδε το άγαλμα της Εκάτης Επιπυργιδίας του Αλκαμένη, έργο του 422-410 π.Χ. δίπλα στο ναό της Αθηνάς Νίκης, όσο και την επανειλημμένη αναφορά των πηγών στις Χάριτες, σε συνάφεια με την είσοδο της Ακρόπολης. Ένα ανάγλυφο (MA 2556) του β' μισού του 4ου αι. π.Χ.⁸³, που ανήκει σε μια ομάδα τριών αναθηματικών αναγλύφων από την Ακρόπολη τα οποία θεωρείται ότι αναπαράγουν το γνωστό από τον σχολιαστή των Νεφελών του Αριστοφάνη ανάγλυφο των Χαρίτων⁸⁴, φαίνεται να ανακαλεί την τοπογραφία του ιερού της Αθηνάς Νίκης. Στο άνω μέρος απεικονίζονται ως φόντο στο χαμένο σήμερα κεντρικό θέμα οι τρεις Χάριτες και στα αριστερά τους χαμηλότερα η Αθηνά σε ελαφρώς μεγαλύτερη κλίμακα. Η σύνδεση των τριών θεοτήτων της βλάστησης με την Αθηνά, στην οποία κάποιοι μελετητές αναγνωρίζουν ένα άγαλμα της Αθηνάς Νίκης, δίνει έμφαση στην αναγεννητική δύναμη της θεάς, ενώ η απεικόνιση όλων των θεοτήτων μέχρι τη μέση υποδηλώνει την κοινή χθόνια φύση τους. Όλες παριστάνονται με κοντή κόμη και πόλο. Η Αθηνά φορεί πέπλο, και κρατά φιάλη και ρόδι, σύμβολα που υπογραμμίζουν τον γονιμικό της χαρακτήρα. Δύο φιάλες μεγέθους μεγαλύτερου του φυσικού με κεντρικό ομφαλό που απεικονίζονται σαν να κρέμονται από τοίχο, την χωρίζουν από τις θεές. Αν το άγαλμα του αναγλύφου απεικονίζει την Αθηνά Νίκη, όπως καθιστά πιθανό τόσο το ρόδι που κρατά όσο και η τοπογραφική συνάφεια του ιερού της με αυτό των Χαρίτων, η απεικόνισή της βρίσκεται εγγύτερα στη φύση της Αθηνάς Πολιάδος, όπως υποδηλώνει και η φιάλη που κρατά στο άλλο της χέρι. Με τον ίδιο χώρο των χθόνιων γονιμικών λατρειών στις οποίες αναφέρεται το ανάγλυφο συνδέεται και η περιοχή αμέσως νότια του πύργου της Νίκης που ονομαζόταν Βλαύτη⁸⁵, η οποία αποτελούσε πυρήνα παλιών λατρειών, καταγόμενων από την προελληνική θεά της βλάστησης και της γονιμότητας σε δύο διαδοχικές φάσεις, την αρχαιότερη της Γης Κουροτρόφου και της Δήμητρας Χλόης και την νεώτερη της ανατολικής Αφροδίτης Πανδήμου.

Το λατρευτικό άγαλμα

Ο αθηναίος περιηγητής Ηλιδωρος, συγγραφέας του 2ου αι. π.Χ., στο πρώτο του βιβλίο για την Ακρόπολη, αποσπάσματα του οποίου διασώζει ο λεξικογράφος του 1ου αι. μ.Χ. Αρποκρατίων, χαρακτηρίζει το λατρευτικό άγαλμα που ιδρύθηκε στον μαρμάρινο ναό *Νίκης Αθηνάς ξόανον άπτερον*, επιβεβαιώνοντας ότι μέχρι την εποχή του το σεβάσμιο είδωλο ή τουλάχιστον ένα ακριβές αντίγραφό του βρισκόταν ακόμα πάνω στον προμαχώνα. Ο ίδιος αναφέρει ότι η θεά που παριστανόταν χωρίς φτερά κρατούσε ρόδι⁸⁶, χθόνιο σύμβολο γονιμότητας στο δεξί χέρι και περικεφα-

⁸² Ζιρώ 1994, 38 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁸³ Palagia, 1990, 347-356, εικ. 14.

⁸⁴ Πρόκειται για ένα έργο του ύστερου 5ου αι. π.Χ. που αποδίδεται στο φιλόσοφο Σωκράτη (469-399 π.Χ.), γιο του λιθοξόου Σωφρονίσκου, το οποίο κατά τον σχολιαστή βρισκόταν σε τοίχο απέναντι από το ναό της Αθηνάς Νίκης. Ο τοίχος αυτός θα μπορούσε να είναι ο νότιος τοίχος της νότιας πτέρυγας των Προπυλαίων.

⁸⁵ Beschi 1968, 526-8.

⁸⁶ Τη σχέση της Αθηνάς με τη βλάστηση δείχνει ήδη η σχέση της με την ελιά. Το ρόδι, σύμβολο γονιμότητας εμφανίζεται πιο σπάνια στα χέρια της Αθηνάς. Ρόδι κρατούσε και η Αθηνά Σώτειρα, που λατρεύτηκε στην Ασέα της Αρκαδίας μαζί με τον Ποσειδώνα, *L/IMC* II, 1984, 1018, s.v. Athena (P. Demargne). Πρβλ. το ρόδι που εμφανίζεται σε σχέση με την Αθηνά σε νομίσματα της Σίδης, *L/IMC* II, 1984, 1028, s.v. Athena (P. Demargne).

λαία⁸⁷, σύμβολο πολέμου στο αριστερό. Δεν αναφέρει όμως αν το άγαλμα ήταν όρθιο ή καθιστό. Η απεικόνιση αυτή, που συνδύαζε τη χθόνια αναγεννητική φύση της θεάς με την πολεμική, παρουσίαζε τη θεά ειρηνική, εγγυήτρια της ευημερίας της πόλης των Αθηνών και της επιτυχίας στο στρατιωτικό τομέα σε περίπτωση που απαιτούνταν η προάσπιση της πόλης με πολεμικά μέσα.

Τέσσερις αιώνες αργότερα τη μαρτυρία του Ηλιοδώρου επιβεβαιώνει ο Πausanias, πιθανότατα μεταφέροντας απόψεις άλλων χωρίς να γνωρίζει το έργο από πρώτο χέρι. Στα χρόνια του το όνομα της Αθηνάς έχει πια αποσιωπηθεί προς όφελος της υπόστασης της Νίκης. Η θεά αναγνωρίζεται πλέον ως Νίκη Άπτερος (Paus. 1.22.4-5) λόγω της απουσίας των πτερών⁸⁸ με τα οποία παραδοσιακά παριστάνεται η Νίκη.

Επειδή, τόσο ο όρος που χρησιμοποιούν και οι δύο περιηγητές για το λατρευτικό άγαλμα του μαρμάρινου ναού της Αθηνάς Νίκης, όσο και ο τρόπος απεικόνισης που προδίδει η περιγραφή του Ηλιοδώρου, μαρτυρούν τη μεγάλη του παλαιότητα⁸⁹, τίθεται εύλογα το ερώτημα εάν το άγαλμα που στήθηκε στο μαρμάρινο ναό ήταν το αρχαϊκό είδωλο της θεάς που επιβίωσε των Περσικών πολέμων. Ο όρος ξόανο στον Ηλιοδώρο όπως και σε άλλους ύστερους συγγραφείς είναι συνώνυμος του αγάλματος, στον Pausanias όμως σημαίνει ότι το λατρευτικό άγαλμα του μαρμάρινου ναού ήταν οπωσδήποτε από ξύλο (Paus. 2.15.17). Η παρατακτική απεικόνιση των συμβόλων στην στάση των προτεταμένων χεριών που κρατούν σύμβολα, στην οποία σύμφωνα με την περιγραφή του Ηλιοδώρου πρέπει να απεικονιζόταν το ξόανο, επειδή συναντάται ήδη στην αρχαϊκή εποχή συμφωνεί με τη χρονολόγηση της σωζόμενης βάσης του ξόανου σ' αυτή την πρώιμη περίοδο, ενώ το ρόδι είναι από τα πρώτα σύμβολα που έγιναν συνήθη στην αττική πλαστική από τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκεται και η παράδοση που αναφέρει ο Pausanias (3.15.7),

⁸⁷ Το πρώτο άγαλμα Αθηνάς που μαρτυρείται ότι κρατούσε την περικεφαλαία στο χέρι, στάση που υποδηλώνει ευμένεια, είναι η περίπτωση της Αθηνάς Λημνίας του Φειδία, περί το 450 π.Χ. Το άγαλμα κρατούσε την περικεφαλαία στο δεξί και το δόρυ στο αριστερό, *L/IC II*, 1984, 1029-30, s.v. Athena (P. Demargne). Κατά τον Demargne η περικεφαλαία που αναφέρει ο Ηλιοδώρος στο αριστερό χέρι του ξόανου της Νίκης Αθηνάς, αποτελεί στοιχείο που προστέθηκε στην αρχική σύλληψη της θεάς, ο.π. 1018.

⁸⁸ Το στοιχείο των πτερών, θεϊκό χαρακτηριστικό που υποδηλώνει την ισχύ η οποία εκφράζεται με την ταχύτητα, καθόλου δεν σχετίζεται με τη σπάνια απεικόνιση της Αθηνάς με φτερά, που στα αρχαϊκά χρόνια συναντάται σε όλες τις θεότητες, ως μέσο επεξήγησης του θεϊκού τους χαρακτήρα. Κατά την κλασική εποχή, όταν παύει να απεικονίζεται η Αθηνά με φτερά, η Νίκη ξεχωρίζει και την αντικαθιστά απορροφώντας τη νικηφόρο λειτουργία της, Goulaki 1981, 132-133. *L/IC II*, 1984, 1019, 1029, s.v. Athena (P. Demargne).

⁸⁹ Τα πρώτα είδωλα της Αθηνάς ήταν ανεικονικά ή ξόανα πολύ απλής μορφής, όπως το Παλλάδιο, το αρχαιότερο όρθιο οπλισμένο είδωλο της θεάς, γι' αυτό και απεικονιζόταν ακίνητο και άκαμπτο. Τα αρχαιότερα είδωλα της θεάς επί του βράχου ήταν το διipeτές από ξύλο ελιάς ξόανο της Αθηνάς Πολιάδος, το ξόανο της Αθηνάς Νίκης και πιθανότατα ένα πρώιμο είδωλο της Αθηνάς Παρθένου. Το πρώτο που χρονολογείται στα γεωμετρικά χρόνια πριν από τον συνοικισμό της Αττικής (Paus. 1.26.6) αρχικά έφερε τα θρησκευτικά σύμβολα της θεάς ως θεάς της γονιμότητας- προστάτριας της πόλης, τη φιάλη (σπονδή) και την κουκουβάγια (σοφία). Αργότερα, ίσως κατά την αναδιοργάνωση των Παναθηναίων το 566 π.Χ., του προστέθηκαν τα τυπικά σύμβολα της πολεμικής Αθηνάς, η αιγίς με το γοργόνειο, και ίσως η περικεφαλαία. Σύμφωνα με τους καταλόγους των θησαυρών των ναών της Ακρόπολης το άγαλμα της θεάς που στεγαζόταν στον αρχαίο ναό έφερε στεφάνη, ενώτια και περικάρπια, κρατούσε μια φιάλη και μαζί του βρισκόταν μια κουκουβάγια. Μια σειρά πήλινων υστεροαρχαϊκών ειδωλίων από την Ακρόπολη που παριστάνουν την Αθηνά οπλισμένη και καθήμενη φανερώνει ότι από την εποχή αυτή η Αθηνά Πολιάς έπαψε να αποτελεί ξεχωριστή οντότητα από την οπλισμένη Αθηνά. *L/IC II*, 1984, 1016-19, s.v. Athena (P. Demargne). Ridgway 1992, 120-127. Κακριδής 1986, 105. Μπρούσκαρη 1996, 22. Για το πρώιμο είδωλο της πολεμικής Αθηνάς Παλλάδος δεν υπάρχουν στοιχεία αρχαιότερα του 6ου αι. π.Χ. Ήταν μια Πρόμαχος, με περικεφαλαία, δόρυ και την αιγίδα με το Γοργόνειο, που αποτελούσε μια από τις πολλαπλές εκδοχές της προολυμπιακής φυσιογνωμίας της, *L/IC II*, 1984, 1017, s.v. Athena (P. Demargne). Κακριδής, 1986, 105.

σύμφωνα με την οποία η θεά απεικονιζόταν χωρίς φτερά από το φόβο μην πετάξει μακριά από το πλευρό των Αθηναίων. Όμοιες παραδόσεις συνδέονται και με άλλα πρώιμα έργα γλυπτικής, όπως αυτά του Δαιδάλου, για τα οποία αναφέρεται ότι ήταν τόσο ζωντανά που τα έδεναν για να εμποδίσουν τη φυγή τους⁹⁰. Εξ άλλου η μαρτυρία του Πausανία (5.26.6) ότι το ξόανο απετέλεσε το πρότυπο του Κάλαμι, γλύπτη του δεύτερου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ. για το άγαλμα μιας Νίκης χωρίς φτερά που ανέθεσαν οι Μαντινείς στην Ολυμπία⁹¹, επιβεβαιώνει την ύπαρξή του πριν από την κατασκευή του μαρμάρινου ναού. Αυτή πρέπει να ήταν και μια από τις μεμονωμένες περιπτώσεις που το ξόανο της Αθηνάς Νίκης υπήρξε αντικείμενο μίμησης χωρίς να συντελέσει στη δημιουργία αγαλματικού τύπου⁹².

Είναι επομένως πιθανό το άγαλμα που στήθηκε περί το 425 π.Χ.⁹³ στο μαρμάρινο ναό της Αθηνάς Νίκης, με τον οποίο εγκαινιάστηκε μέσα στο κλίμα θριάμβου που είχαν δημιουργήσει, επτά χρόνια μετά την κήρυξη του Πελοποννησιακού πολέμου, οι πρόσκαιρες νίκες των Αθηναίων επί των Πελοποννησίων, μια νέα περίοδος τέλεσης της λατρείας της θεάς, να ήταν το ίδιο το αρχαϊκό ξόανο της θεάς, προφανώς ανακαινισμένο και αποκατεστημένο σε νέα βάση. Δεν μπορεί επίσης να αποκλειστεί η περίπτωση να πήρε τη θέση του στο νέο μνημείο ένα ακριβές αντίγραφο του⁹⁴ που κατασκευάστηκε με βάση το σωζόμενο σεβάσμιο ξύλινο πρωτότυπο, το *αρχαίον άγαλμα* που αναφέρεται στο ψήφισμα /G I³ 64 (440-415 π.Χ.).

Οι μαρτυρίες της ελληνικής γραμματείας δεν επιτρέπουν πληρέστερη εικόνα της μορφής του. Κάποιοι μελετητές πιστεύουν ότι οι διαστάσεις τόσο του πώρινου ναϊσκού όσο και της βάσης του ειδώλου μαρτυρούν ότι ήταν αρκετά μικρό, για να μπορεί να φυγαδευτεί από την Ακρόπολη σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης, όπως ήταν και το ξόανο της Αθηνάς Πολιάδος⁹⁵. Είναι γεγονός ότι η μορφή και οι διαστάσεις της υποδοχής (0.53 x 0.54 μ.) για τη στερέωση του ξοάνου ταιριάζουν τόσο σε ένα όρθιο ξόανο μεγάλου μεγέθους όσο και σε ένα καθιστό⁹⁶ μικρού μεγέθους (ύψους περί το 1 μ.). Ωστόσο το σχετικά μεγάλο βάθος της (0.23-0.28 μ.)⁹⁷ φανερώνει ότι είναι πιθανότερο

⁹⁰ Scholl 2006, 40.

⁹¹ Romano 1982, 58.

⁹² *LIMC* VI, 1992, 902, s.v. Nike (A. Goulaki-Voutira).

⁹³ Ζιρώ 1994, 50. Βλ. και υποσ. 58 παρόντος κειμένου.

⁹⁴ Romano 1982, 58-59. Η διατήρηση, αναπαραγωγή ή μίμηση αγαλμάτων παλαιότερων εποχών μπορούσε να οφείλεται σε λατρευτικούς, πολιτικούς ή αισθητικούς λόγους. Ο Πausανίας αναφέρει κάποια αρχαϊκά πρωτόγονα αγάλματα που υπήρχαν στους ναούς σ' όλη την αρχαιότητα. Το νέο λατρευτικό άγαλμα μπορούσε να μιμείται το αρχαίο με κάποιες διαφοροποιήσεις που ακολουθούσαν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της εποχής, *LIMC* II, 1984, 1040, s.v. Athena (P. Demargne).

⁹⁵ Romano 1982, 10. Ridgway 1992, 122.

⁹⁶ Πρβλ. τις παραστάσεις της οπλισμένης καθήμενης Αθηνάς της κλασικής εποχής όπου η θεά κρατά την περικεφαλαία της στο ένα χέρι και το δόρυ στο άλλο. Η στάση αυτή που κατάγεται από την Αθηνά Πολιάδα είναι μια στάση επιφάνειας της θεάς ως ειρηνικής προστάτριας, *LIMC* II, 1984, 1020-1021, s.v. Athena (P. Demargne). Κατά τον Demargne οι αρχαϊζουσες παραστάσεις της Αθηνάς Πολιάδος των ελληνικών αποικιών της Δύσης της κλασικής εποχής, όπου η θεά απεικονίζεται καθιστή με πόλο ή στεφάνη, δείχνουν πώς θα μπορούσε να αποδοθεί κατά την κλασική εποχή ένα άγαλμα με πρώιμο πρότυπο όπως αυτό της Αθηνάς Νίκης, *LIMC* II, 1984, 1028, s.v. Athena (P. Demargne). Η άποψη ότι το ξόανο της Αθηνάς Νίκης ήταν καθιστό έχει στηριχθεί στο σχήμα της υποδοχής της πλίνθου στην περιοχή που ερχόταν σε επαφή με την πίσω όψη του αγάλματος, το οποίο αποδίδεται στο κυρτό σχήμα της ράχης του θρόνου στον οποίο καθόταν το άγαλμα, καθώς και στην καθιστή στάση της Αθηνάς στις ανάγλυφες παραστάσεις του θωρακίου του πύργου, Mark 1993, 20-30, 93-98, 123-125, εικ.3. Schultz 2002, 4 υποσ. 3 και για την αποκατάσταση της βάσης υποσ. 4 και εικ. A2.2.

⁹⁷ Ridgway 1992, 135-136, Ζιρώ 1994, 55, πιν. 8, 102.

να προοριζόταν για την πάκτωση ενός όρθιου ξοάνου μεγάλου μεγέθους κατασκευασμένου από ξύλο. Την όρθια στάση⁹⁸ του ξοάνου προδίδει άλλωστε και η σύγχυση του αγάλματος σε μεταγενέστερες εποχές με την απεικόνιση μιας Νίκης Απτέρου που μαρτυρεί η αναφορά του Παισανία (5.26.6), σύγχυση που δεν θα μπορούσε να προκύψει εύκολα για ένα καθιστό άγαλμα Αθηνάς.

Σε ένα ανάγλυφο από την Ακρόπολη μιας σειράς αναθηματικών αναγλύφων που δίνουν σημαντικά στοιχεία για τη λατρεία της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη στα τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ., ο Beschi⁹⁹ αναγνωρίζει το ξοάνον άπτερον της Αθηνάς Νίκης που ήταν ιδρυμένο σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ηλιοδώρου στον μαρμάρινο ναό του πύργου, στο όρθιο είδωλο που εικονίζεται μετωπικά με πόλο, λυγισμένα και προτεταμένα χέρια που κρατούν σύμβολα - δεν σώζονται επαρκώς για να αναγνωριστούν - να στέκεται μέσα σε ναό με μια τράπεζα προσφορών μπροστά του. Το είδωλο φορά χιτώνα και ιμάτιο αλλά ο τρόπος που αποδίδεται θυμίζει αρχαϊκά είδωλα. Η απεικόνισή του δίνει ένα αρχαϊζον χρώμα στην παράσταση, όπως οι απεικονίσεις του Παλλαδίου στην αγγειογραφία¹⁰⁰. Δεξιά του εικονίζεται καθήμενη η Αθηνά και δίπλα της σύμφωνα με άλλα θραύσματα¹⁰¹ επίσης αποδιδόμενα στο ανάγλυφο η Νίκη. Η σύνθεση έχει ερμηνευτεί ως απεικόνιση της Αθηνάς Νίκης μπροστά στο αρχαϊκό της είδωλο, σύμφωνα με ένα φαινόμενο διπλασιασμού¹⁰² που συναντάται και στην αγγειογραφία, είναι, όμως, σπάνιο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία του αγάλματος που στήθηκε στο μαρμάρινο ναό παρουσιάζει το ψήφισμα /G I² 88-89 (/G I³ 64a) του 430-420 π.Χ. Αναφέρεται στην προκήρυξη διαγωνισμού για την κατασκευή κάποιου αδιευκρίνιστου έργου στα πλαίσια του οικοδομικού προγράμματος του ύστερου 5ου αι. π.Χ. στο τέμενος της Αθηνάς Νίκης. Σύμφωνα με την πιο πρόσφατη ερμηνεία της¹⁰³ από τους Ζιρώ και Schultz η πρώτη απόφαση του ψηφίσματος αναφέρεται στην επιλογή των πολύτιμων υλών - φύλλων χρυσού και ελεφαντόδοντος - που απαιτούνταν για να ανακαινιστεί το λατρευτικό είδωλο που θα στεγαζόταν στο μαρμάρινο ναό, το *αρχαϊόν άγαλμα* που αναφέρει το ψήφισμα, καθώς και στην τοποθέτηση νέας βάσης. Τέτοιου είδους ανακαίνιση που περιλάμβανε την επένδυση και επαναδιακόσμησή του με ελεφαντόδοντο και χρυσό στα ορα-

⁹⁸ Πρβλ. και την απεικόνισή της Αθηνάς Νίκης στην ανατολική πλευρά της ζωφόρου του μαρμάρινου ναού όπου η θεά παριστάνεται όρθια, μετωπικά, πλήρως οπλισμένη, μεταξύ του Δία και του Ποσειδώνα. Μόνο η αιγίδα και η ασπίδα στα αριστερά σώζονται. Προφανώς κρατούσε το δόρυ στο δεξί, Robertson 1996, 44-45. Βλ. και υποσ. 65 παρόντος κειμένου.

⁹⁹ Beschi 1967/68, 531-536, εικ. 15. Ο Mark αναγνωρίζει στο όρθιο είδωλο του αναγλύφου το ξοάνο της Αθηνάς Πολιάδος, Mark 1987, 287-288. Κατά την Ridgway η ερμηνεία του αναγλύφου πρέπει να παραμείνει ανοιχτή, Ridgway 1992, 136.

¹⁰⁰ LIMC II, 1984, 1029, s.v. Athena (P. Demargne).

¹⁰¹ Gulaki 1981, 128.

¹⁰² Πρβλ. και το αποσπασματικό ανάγλυφο MA 2460 που έχει συσχετιστεί με την Αθηνά Νίκη, όπου η Αθηνά με πέπλο αλλά χωρίς αιγίδα -όπως συμβαίνει ενίοτε στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. - κάθεται με την περικεφαλαία ακουμπισμένη στα γόνατά της και αγγίζει το χέρι πιθανότατα της Νίκης όπως προδίδει το σωζόμενο πτερό της, Gulaki 1981, 128-129.

¹⁰³ Στην επιγραφή αυτή που αναφέρεται σε θέματα κατασκευών κατά τα τελευταία στάδια της οικοδόμησης του ναού της Αθηνάς Νίκης, αναφέρεται ότι θα ζητηθεί και η σύμφωνη γνώμη των συμμάχων, αφού πρόκειται για έργο που πραγματοποιείται με χρήματα της Δηλιακής Συμμαχίας και αφορά στη θεά προστάτρια της συμμαχίας στο θρησκευτικό της κέντρο. Η σύμβαση προέβλεπε επίσης την κατασκευή του θωρακίου, Ζιρώ 1994, 48-50. Schultz 2002, 220-239. Για την υπόθεση ότι το λατρευτικό είδωλο που στήθηκε στο μαρμάρινο ναό ήταν το άγαλμα της Αθηνάς Νίκης το οποίο ανατέθηκε από τους Αθηναίους από λάφυρα νικών του Αρχιδάμειου πολέμου του 426/5 π.Χ., και είναι γνωστό από την επισκευή του που αναφέρεται σε ψήφισμα της εποχής του Λυκούργου (/G I² 403, τέλη 4ου αι. π.Χ.), βλ. Mark 1993, 113-4, 123. Schultz 2002, 18, 224. Schultz 2009, 151-52.

τά του τμήματα είχε υποστεί και το αρχαίο ξόανο της Αθηνάς Πολιάδος¹⁰⁴ που στεγαζόταν στο Ερέχθειο, περί το 540 π.Χ., πρακτική που υιοθετήθηκε και σε άλλα λατρευτικά αγάλματα μέχρι τον 2ο αι. μ.Χ. Η αναφερόμενη στο ψήφισμα υποβολή σχεδίου προς έγκριση καθώς και η εμπλοκή ενός αρχιτέκτονα, ίσως σχετίζεται με τις απαιτήσεις του σχεδιασμού της όλης επέμβασης, η οποία περιλάμβανε και το σχεδιασμό και την τοποθέτηση της νέας βάσης του ξοάνου, που θα αναδείκνυε, πιθανότατα επενδυμένη με ανάγλυφες πλάκες, τη νέα ανακαινισμένη εμφάνισή του. Μια τέτοια βάση, διαφορετική από αυτήν στην οποία είχε ιδρυθεί αρχικά το αρχαϊκό είδωλο της θεάς, όπως προδίδουν και οι διαφορετικές διαστάσεις που συνάγονται από το σωζόμενα μοχλοβόθρια για την τοποθέτησή της στο δάπεδο του μαρμάρινου ναού (εικ. 5), κατασκευασμένη από τα ίδια πολύτιμα υλικά με το άγαλμα, όπως το ελεφαντόδοντο¹⁰⁵, θα ήταν η πλέον κατάλληλη.

Το ψήφισμα /G I³ 35, που αποτελεί μια από τις σημαντικότερες επιγραφικές μαρτυρίες¹⁰⁶ για το ιερό της Αθηνάς Νίκης, αφού με αυτό ιδρύεται το αξίωμα της ιέρειας της θεάς και αποφασίζεται από τη βουλή και το δήμο ο σχεδιασμός του μαρμάρινου ναού από τον Καλλικράτη και η κατασκευή βωμού και θυρών του ιερού, έχει απασχολήσει εκτενώς την έρευνα. Αιτία η προκύπτουσα από την παραδοσιακή χρονολόγηση του περί το 447 π.Χ. εικοσαετής καθυστέρηση¹⁰⁷ της κατασκευής του ναού από την εποχή της ανάθεσης του σχεδιασμού του στον Καλλικράτη. Ωστόσο, ο συνδυασμός των ιστορικών δεδομένων με νεώτερα αρχαιολογικά και επιγραφικά τεκμήρια επιτρέπει τη χρονολόγηση του ψηφίσματος και μετά τα μέσα της δεκαετίας του 440 π.Χ., στη δεκαετία του 430 π.Χ.¹⁰⁸, μαζί με τα Προπύλαια, αφού ο σχεδιασμός του μαρμάρινου ναού αποτέλεσε μέρος του κοινού με τα Προπύλαια οικοδομικού προγράμματος του Περικλή που υλοποιήθηκε στο διάστημα 437-432 π.Χ. Από την εποχή αυτή μέχρι την έναρξη των εργασιών¹⁰⁹ για την οικοδό-

¹⁰⁴ Kroll 1982, 74-75.

¹⁰⁵ Στους καταλόγους των θησαυρών του Παρθενώνα του 4ου αι. π.Χ. το ελεφαντόδοντο αναφέρεται ως διακοσμητικό υλικό ένθετο σε λίθινες βάσεις λατρευτικών αγαλμάτων, Palagia 2000, 54, υποσ.10.

¹⁰⁶ Στην πίσω όψη του ψηφίσματος /G I³ 35 ήταν χαραγμένη η επιγραφή /G I³ 36 που χρονολογείται το 424/3 π.Χ., όταν απέκτησε επίσημα το αξίωμα της ιέρειας η πρώτη ιέρεια της Αθηνάς Νίκης, η Μυρρίνη, που είναι γνωστή από την επιγραφή του τάφου της (περί το 400 π.Χ.), Mark 1993, 104-107. Schulz 2002, 19-27, Schulz 2009, 128. Ο δημοκρατικός τρόπος εκλογής της έχει συνδεθεί με την άνοδο των ριζοσπαστών δημοκρατικών ηγετών στην εξουσία υπό τον Κλέωνα, Schulz 2009, 151.

¹⁰⁷ Η καθυστέρηση αυτή επιχειρήθηκε, χωρίς όμως ισχυρά επιχειρήματα, να αποδοθεί στην πολιτική διαμάχη μεταξύ ολιγαρχικών και δημοκρατικών, Meiggs 1972, 496-503. Mark 1993, 104-114. Shear 1999, 121. Υποτέθηκε επίσης ότι το ψήφισμα /G I³ 35 αναφέρεται στον προγραμματισμό της οικοδόμησης του πώρινου ναΐσκου και όχι του μαρμάρινου ναού της Αθηνάς Νίκης, Bundgård 1974, 43-49. Mark 1993, 120-122, άποψη που δεν έγινε γενικά αποδεκτή, αφού σύμφωνα με τα υπάρχοντα τεκμήρια ούτε ο πώρινος ναΐσκος μπορεί να χρονολογηθεί περί το 447 π.Χ. ούτε το ψήφισμα στη δεκαετία του 420 π.Χ., Schulz 2002, 20-25.

¹⁰⁸ Επειδή η μορφή του *σίγματος* που έχει χρησιμοποιηθεί στο ψήφισμα ήταν ακόμα σε χρήση στον ύστερο 5ο αι. π.Χ. και όχι μέχρι το 447π.Χ. όπως εθεωρείτο παλιότερα, η επιγραφή θα μπορούσε να χρονολογηθεί και υστερότερα. Επειδή τόσο η μορφή των θεμελίων της Νότιας πτέρυγας των Προπυλαίων -που φανερώνει ότι κατά την οικοδόμησή τους είχε προβλεφθεί η ανέγερση του κλασικού πύργου- όσο και η διαμόρφωση της διπλής πύλης στη δυτική όψη της πτέρυγας ως εισόδου στον μαρμάρينو ναό φανερώνουν ξεκάθαρα ότι το μνημείο σχεδιάστηκε ως μέρος του κοινού με τα Προπύλαια οικοδομικού προγράμματος του Περικλή, πιθανότερο είναι το ψήφισμα να χρονολογείται στη δεκαετία του 430 π.Χ. και πριν την έναρξη των οικονομικών προβλημάτων της Αθηναϊκής Ηγεμονίας το 432 π.Χ., Mark 1993, 79-80. Schulz 2002, 21-25. Η από κοινού σύλληψη και ψήφιση των δύο προγραμμάτων που αποδεικνύεται και από τις στενές μορφολογικές τους ομοιότητες έχει υποστηριχθεί από πολλούς μελετητές Schulz 2002, 26-28, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰⁹ Κατά τον Wesenberg τα έργα στον πύργο της Νίκης ξεκίνησαν το διάστημα 437-432 π.Χ. με την ισόδομη επένδυση

μηση του μνημείου περί το 427 π.Χ. μεσολάβησαν λιγότερο από δέκα χρόνια.

Στη νέα του θέση μέσα στο σηκό του μαρμάρινου ναού, το ανακαινισμένο είδωλο της θεάς θα ήταν συνεχώς ορατό μέσα από τα δρύφακτα που συνέδεαν με τις εκατέρωθεν παραστάδες τους δύο πεσσούς με τους οποίους διαμορφωνόταν η ανατολική πλευρά του σηκού. Τα δύο μοχλοβόθρια για την τοποθέτηση μιας βάσης πλάτους 1.70 μ. που σώζονται στις δύο δυτικότερες πλάκες¹¹⁰ του δαπέδου του σηκού (εικ. 5), πιστοποιούν ότι το λατρευτικό είδωλο τοποθετήθηκε και πάλι στη ΒΔ γωνία¹¹¹ του χώρου, όπως ακριβώς είχε συμβεί στον πρώτο λίθινο ναό¹¹².

Η λατρεία της Αθηνάς Νίκης στη Ακρόπολη των Αθηνών είναι η πρωιμότερη¹¹³ και γνωστότερη λατρεία Αθηνάς που συνδέθηκε με τη Νίκη. Ως νικηφόρος θεά της πόλης η Αθηνά ενσωμάτωσε τη Νίκη στην Ακρόπολη πολύ πριν την ίδρυση του πρώτου βωμού της Αθηνάς Νίκης. Η Νίκη¹¹⁴,

του μυκηναϊκού πύργου και την τοποθέτηση των θεμελιώσεων του ναού, διακόπηκαν το 432 π.Χ και συνεχίστηκαν το 425-424/3 π.Χ. Wesenberg 1981, 28-54. Ο Schulz στηριζόμενος σε στοιχεία της κατασκευής του πύργου που δείχνουν πως ο ναός άρχισε και τελείωσε ανεξάρτητα από τα Προπύλαια, καθώς και στην απουσία ιχνών διακοπής και επανέναρξης της κατασκευής του ναού, θεωρεί ότι οι εργασίες στον πύργο και το ναό της Νίκης ξεκίνησαν περί το 425 π.Χ., με την επένδυση του πύργου και συνεχίστηκαν με την υλοποίηση του αρχιτεκτονικού σχεδίου του Καλλικράτη, Schulz 2002, 27-28.

¹¹⁰ Βλ. και σ. 384 του παρόντος κειμένου. Οι πλάκες αυτές είναι και οι μοναδικές που διασώθηκαν από την αποξήλωση που προκάλεσε στο δάπεδο του μνημείου την εποχή της τουρκοκρατίας, η κατασκευή της θόλου μιας πυριτιδαποθήκης κάτω από το σηκό, όπως μας πληροφορούν οι περιηγητές Spon και Wheeler το 1675. Η απομάκρυνση των περισσότερων πλακών του δαπέδου για τη δημιουργία της είχε ως συνέπεια αργότερα το σωζόμενο τμήμα του δαπέδου του σηκού να υποχωρήσει και τα μέλη του βάθρου, η πλακόστρωση και οι αναβαθμοί της κρηπίδας να σπάσουν. Κατά την κατεδάφιση του μνημείου το 1686, οι δύο σωζόμενες πλάκες του δαπέδου δεν απομακρύνθηκαν από το μνημείο αφού το κατώτερο τμήμα του διατηρήθηκε στη θέση του μέχρι την κρηπίδα. Αποκαταστάθηκαν στη θέση τους κατά την πρώτη αναστήλωση του μνημείου από τους Ross, Schaubert, Hansen και Πιπτάκη (1835-1845), απομακρύνθηκαν όμως και πάλι κατά την δεύτερη αναστήλωση του ναού (1935-1940) από τους Μπαλάνο και Ορλάνδο, Ζιρώ 1994, 64, 72, 95, πιν. 47, 54-55, 57, όπως και κατά την τρίτη αναστήλωση του ναού από την Υ.Σ.Μ.Α. το 2005, Ιωαννίδου και Λεμπιδάκη 2011, 40-49.

¹¹¹ Ζιρώ 1994, εικ.3. Schulz 2002, 4, υποσ. 4.

¹¹² Ζιρώ 1994, 8, 15, υποσ. 31, 62. Αυτή η επανάληψη στοιχείων του πρώτου ναού στον δεύτερο έχει το παράλληλό της στο μεγάλο ναό της Ήρας στη Σάμο του τέλους του 6ου αι. π.Χ. τον λεγόμενο του Πολυκράτη, όπου η θέση του λατρευτικού αγάλματος του προηγούμενου ναού των Ροίκου και Θεόδωρου του 570/560 π.Χ. καταργήθηκε και η παλιά βάση αντικαταστάθηκε από μια καινούργια. Μπορεί η θέση που είχε το αρχαϊκό είδωλο της Αθηνάς Νίκης στον πώρινο ναΐσκο να μην διατηρήθηκε στο ναό που τον διαδέχτηκε, όπως στην περίπτωση του αρχαιότατου ειδώλου του Σαμιακού ναού του 8ου - μέσων 7ου αι. π.Χ., διατηρήθηκε όμως η παράδοση της έκκεντρης θέσης του, Ohly 1953, 39-50. Kyrieleis 1983, 79, 81-2, εικ. 53-55.

¹¹³ Λατρεία της Αθηνάς Νίκης μαρτυρείται σε σχετικά ύστερες εποχές και στα Μέγαρα (Παυσ. 1.42.4), τις Ερυθρές (επιγραφή του 3ου αι. π.Χ.) και τη Ρόδο, αλλά αφορά λατρείες μικρής κλίμακας, Gulaki 1981, 126, υποσ. 489. Mark 1979, 213, υποσ. 116. Mark 1993, 127.

¹¹⁴ Ως κόρη του γίγαντα Πάλλαντα και της Στυγός σύμφωνα με την Θεογονία του Ησίοδου, είχε χθόνια καταγωγή. Πρωιμή λατρεία Νίκης δε μαρτυρείται, ενώ πάντα η Νίκη λατρεύτηκε μαζί με μια άλλη θεότητα. Οι απεικονίσεις της στην αρχαϊκή εποχή από την Ακρόπολη προέρχονται από αναθήματα. Η αναφερόμενη από τον Πausanias (5.14.8) κοινή λατρεία του Διός Καθαρείου και της Νίκης, που φανερώνει τη σχέση της με την αναγεννητική δράση της καθάρσης, δεν είναι γνωστό πόσο παλαιά ήταν. Ωστόσο «η επιγραφή του Θεμιστοκλή» από την Τροιζήνα στην οποία αναφέρεται ότι πριν από τη Ναυμαχία της Σαλαμίνας οι Αθηναίοι αποφάσισαν θυσία στους Δία Καθάριο, Αθηνά και Νίκη και Ποσειδώνα Ασφάλειο, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ., αποτελεί μαρτυρία λατρείας της Νίκης την εποχή αυτή. Η Ολύμπια Νίκη, η ιέρεια της οποίας είχε δικό της εδώλιο στο θέατρο του Διονύσου την εποχή του Αδριανού, φανερώνει τον τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκε η λατρεία στα ρωμαϊκά χρόνια, Hamdorf 1964, 58. Gulaki 1981, 125-126. *L/ΜC* VI, 1992, 850-51, s.v. Νίκη (A.Gulaki-Voutira).

προσωποποίηση¹¹⁵ της αντίστοιχης αφηρημένης έννοιας, υπήρξε φτερωτή συνοδός – σύμβολο όλων των θεοτήτων που χαρίζουν τη νίκη περισσότερο στην εικονογραφία και λιγότερο στη λατρεία. Ως ανεξάρτητη δαιμονική μορφή που παρείχε καλή τύχη αρχικά συνδεόταν περισσότερο με τη γονιμότητα και τη βλάστηση και δεν είχε ανεξάρτητη λατρεία¹¹⁶. Στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. η Νίκη άρχισε να συνδέεται με τους αθλητικούς αγώνες απέκτησε, όμως, μεγαλύτερη σημασία στην Αθήνα την εποχή των Περσικών πολέμων όταν συνδέθηκε με την πολεμική νίκη. Το όνομά της δίπλα στο όνομα της Αθηνάς δηλώνει τον τομέα στον οποίο προσδοκάται να εκδηλωθεί η θεϊκή δράση¹¹⁷. Ο αρχαιότερος βωμός της θεάς στο πρώιμο ιερό του προμαχώνα ήταν σύμφωνα με την επιγραφή του *Τες Αθεν[αίας] τες Νίκες βομός*. Η διατήρηση του άρθρου προ του ονόματος της Νίκης φανερώνει μια αυτονομία της Νίκης έναντι της Αθηνάς την εποχή αυτή¹¹⁸. Ωστόσο δεν πρόκειται για μια λατρεία με αποδέκτες δύο ανεξάρτητες θεότητες αλλά για μια λατρεία της Αθηνάς που ενσωμάτωσε τη Νίκη¹¹⁹, αφού η τεράστια εκτίμηση που της δόθηκε από το δεύτερο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.¹²⁰ υπήρξε ουσιαστικά ταυτόσημη με τη νίκη της Αθηνάς¹²¹ που γιόρταζαν στα Παναθήναια¹²².

Τόσο στα ανάγλυφα του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. από την Ακρόπολη που αποτελούν αφιερώματα στην Αθηνά Νίκη, όσο και στην αγγειογραφία, η Νίκη παρουσιάζεται ως ξεχωριστή οντότητα. Είναι η φτερωτή μορφή που συνοδεύει τη θεά ή τη στεφανώνει ή της κάνει σπονδή επισημαίνοντας την ικανότητά της να νικά¹²³. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού και του θωρακίου του πύργου, αλλά και το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Νίκης που στήθηκε στον μαρμάρινο ναό της αποτελούν τους αμεσότερους εκφραστές της σχέσης της Νίκης με την Αθηνά στην Ακρόπολη περί τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

Η πρώιμη ιερατική στάση του σεβάσμιου ειδώλου της θεάς την οποία φαίνεται να υπονοεί η

¹¹⁵ Η λατρεία αφηρημένων εννοιών ως θεοτήτων είναι πολύ παλιά. Οι αρχαϊκές ελληνικές προσωποποιήσεις ήταν οντότητες που με την παρέμβαση της ομηρικής ποίησης απέκτησαν μεσολαβητικό ρόλο μεταξύ θεών και τομέων της πραγματικότητας. Στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., όταν οι προσωπικότητες των θεών είχαν καταστεί προβληματικές, απέκτησαν μεγαλύτερη σημασία και τον 4ο αι. π.Χ. διείσδυσαν στη λατρεία, ήταν όμως περισσότερο προπαγάνδα παρά θρησκεία. Η Νίκη που σχετίζεται με το παλαιότατο θέμα των συγκρούσεων των θεών με τους αντιπάλους τους στην ποίηση χρησιμοποιήθηκε ως η νεαρή κοπέλα που συνδέει τη νίκη με την Αθηνά, Burkert 1993, 389-90.

¹¹⁶ Βλ. υποσ. 114 παρόντος κειμένου.

¹¹⁷ Burkert 1993, 388.

¹¹⁸ Την ίδια αυτονομία της Νίκης δίπλα στο όνομα της Αθηνάς φανερώνει και η χρήση του *και* μεταξύ των ονομάτων των δύο θεοτήτων στην «επιγραφή του Θεμιστοκλή» από την Τροιζήνα, βλ. παραπάνω, υποσ.114. Thöne 1999, 57-58.

¹¹⁹ Gulaki 1981, 126-127.

¹²⁰ Στον Παρθενώνα παίρνει μέρος στην Γιγαντομαχία και εμφανίζεται στο άγαλμα της Παρθένου, της κατ' εξοχήν Νικηφόρου Αθηνάς, ενώ μαρμάρινα αγάλματά της αποτελούν συχνό ανάθημα στην Ακρόπολη από το δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ. Από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. αποκτά κάποια ανεξαρτησία και συχνά αντικαθιστά την Αθηνά, *L/ΜC* II, 1984, 1002-3, s.v. Αθηνά και Νίκη, 1036, s.v. Athena (P. Demargne).

¹²¹ Thöne 1999, 57-58. Την ιδιότητα αυτή η Αθηνά όφειλε στον κατ' εξοχήν χορηγό της πατέρα της Δία. Η ιδιότυπη γέννηση απευθείας από τον Δία, αφού αυτός είχε καταπιεί τη θεά της φρόνησης Μήτιδα, μύθος που συνδέεται με τις μαγικές αντιλήψεις για τη σχέση της καταιγίδας με τον κεραυνό ή την κορυφή, την καθιστά όψη ή υπόσταση της δύναμης του, θεότητα έξυπνη και επινοητική τόσο στα έργα του πολέμου όσο και στα έργα της ειρήνης, Κακριδής 1986, 98-100, 105.

¹²² Βλ. και σ. 378-79 του παρόντος κειμένου.

¹²³ *L/ΜC* VI, 1992, 899-901, s.v. Νίκη (A. Gulaki-Voutira).

σύντομη περιγραφή του Ηλιοδώρου, καθιστά πιθανό η θεά να ήταν μια Αθηνά όρθια που αποδιδόταν στον τύπο της κόρης¹²⁴. Την εποχή που ανακαινιζόταν και στηνόταν στο ναό της Αθηνάς Νίκης το ξόανο της θεάς, η κατ'εξοχήν απεικόνιση της Αθηνάς ήταν ο καταγόμενος από την οπλισμένη Αθηνά των αρχών του 6ου αι. π.Χ. αλλά διαφοροποιημένος με κάποια νέα σύμβολα τύπος της Προμάχου. Ήδη από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. και ιδιαίτερα στον 5ο αι. π.Χ., με την αφομοίωση της Πολιάδος από την Πρόμαχο¹²⁵ και την ενοποίηση της προσωπικότητας της Αθηνάς¹²⁶, η Αθηνά είχε γίνει η κατεξοχήν οπλισμένη θεά οποιοσδήποτε κι αν ήταν ο ρόλος της¹²⁷. Ήταν όμως μια Αθηνά που μετά τα Περσικά, απηχώντας το πολιτικό κλίμα, εμφανιζόταν ελαφρύτερα οπλισμένη, με λιγότερα αποτρεπτικά σύμβολα, πιο χαλαρή αφού έχει τελειώσει το έργο της. Η Αθηνά Νίκη που στήθηκε στον μαρμάρινο ναό σίγουρα παριστανόταν οπλισμένη, τα όπλα της όμως αποτελούσαν πια απλώς σύμβολα της ταυτότητάς της¹²⁸. Από τα όπλα¹²⁹ που συνήθως έφερε η θεά ως δηλωτικά της πολεμικής της φύσης, την ασπίδα, το δόρυ, την αιγίδα με το γοργόνειο¹³⁰ δε γνωρίζουμε τίποτε, εκτός από την περικεφαλαία, την οποία δεν έφερε στο κεφάλι, αλλά κρατούσε στο

¹²⁴ Πρβλ. την πρώιμη κόρη από την Ακρόπολη (MA 593) με ρόδι και στεφάνη, έργο του αττικού εργαστηρίου του 570 π.Χ. που θεωρείται από τα πρωιμότερα από την Ακρόπολη, Τριάντη 1998, 90, εικ. 61. Κατά την Ridgway η κόρη αυτή μιμείται το αρχαϊκό ξύλινο είδωλο της θεάς προς τιμήν της οποίας ιδρύθηκε, Ridgway 1992, 137, εικ. 89. Βλ. και Gulaki 1981, 128. Thöne 1999, 75.

¹²⁵ Ο προερχόμενος από το Παλλάδιον τύπος της Προμάχου που φέρει την αιγίδα με το Γοργόνειο και χρησιμοποιεί τα όπλα-σύμβολά της, εμφανίζεται στους Παναθηναϊκούς αμφορείς από τη δεκαετία του 560 π.Χ. ενώ τα αρχαιότερα αγγαλματά του χρονολογούνται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. Στην αρχαϊκή εποχή είναι πολλά τόσο τα χάλκινα αγγαλματίδια του τύπου όσο και οι Πρόμαχοι στα αετώματα των ναών (πρβλ. τον αρχαϊκό ναό της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη), βλ. *L/IMC* II, 1984, 1020, s.v. Athena (P. Demargne) Το κολοσσιαίων διαστάσεων χάλκινο άγαλμα της Προμάχου του Φειδία (460-450 π.Χ.), που ήταν τοποθετημένο στον άξονα των Προπυλαίων, ήταν μια Αθηνά ήδη Νικηφόρος που εξέφραζε το τέλος των Μηδικών Πολέμων, *L/IMC* II, 1984, 1029-30, s.v. Athena (P. Demargne).

¹²⁶ Από τα τέλη του 6ου -αρχές του 5ου αι. π.Χ. οι απεικονίσεις της Αθηνάς που προέρχονται από την Πρόμαχο χάνουν τον πολεμικό τους χαρακτήρα και εμφανίζουν τη θεά να τελεί μια λατρευτική πράξη με φιάλη ή οινόχνη στο δεξί χέρι, ενώ το δόρυ και η ασπίδα κρατούνται με το αριστερό. Ο τύπος αυτός, συνδυασμός του τύπου της Προμάχου με αυτόν της Πολιάδος, αντιστοιχεί στην ιδεολογική εξέλιξη της Αθηνάς σε θεότητα λιγότερο πολεμική, που μεριμνά για το πνεύμα, τη δικαιοσύνη και την ειρήνη, *L/IMC* II, 1984, 1020, s.v. Athena (P. Demargne).

¹²⁷ *L/IMC* II, 1984, 1028, s.v. Athena (P. Demargne).

¹²⁸ Μετά το 450 π.Χ. τον απλό πέπλο αντικαθιστά ο συνδυασμός χιτώνα και ιματίου. Στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. η αιγίδα γίνεται μικρότερη, τα κομμάτια του οπλισμού που παραμένουν γίνονται σύμβολα ταυτότητας και η θεά γίνεται θηλυκότερη, Ridgway 1992, 139-140.

¹²⁹ Η Αθηνά παριστανόταν ένοπλη σε τρεις τύπους: το Παλλάδιον, την προερχόμενη από αυτό Πρόμαχο του Φειδία και την Παρθένο. Για τη μορφή του πρώιμου ειδώλου της Αθηνάς Παρθένου από την περικεφαλαία του οποίου πιθανότατα είναι επηρεασμένη η διακόσμηση της περικεφαλαίας του χρυσελεφάντινου αγάλματος της Αθηνάς Παρθένου του Φειδία, βλ. Ridgway 1992, 125, 129-35.

¹³⁰ Το Γοργόνειο, το πρώτο διακριτικό σύμβολο της οπλισμένης θεάς που εξέφραζε τη μεταβίβαση της ισχύος του αρχαϊκού τέρατος στη θεά, μαζί με την αιγίδα (το γιδοτόμαρο) του Δία, την πλεξούδα και το αίμα της Γοργόνας, αποτελούσαν τα όργανα της μαγείας της Αθηνάς, την θωράκισή της ως θεάς της καταιγίδας προτού εξελιχθεί σε θεά του πολέμου, Κακριδής 1986, 105. *L/IMC* II, 1984, 1018, s.v. Athena (P. Demargne). Αν το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Πολιάδος έφερε ήδη την αιγίδα με το Γοργόνειο, στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. όπως το γνωστό άγαλμα που έχει αποδοθεί υποθετικά στον γλύπτη Ένδοιο περί το 530 π.Χ., τότε είναι πιθανό αυτά τα διακριτικά σύμβολα της οπλισμένης θεάς να είχαν προστεθεί ήδη από τότε και στο ξόανο της Αθηνάς Νίκης.

αριστερό της χέρι. Όπως και το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου του Φειδία¹³¹ το άγαλμα της Αθηνάς Νίκης, αν και παριστανόταν οπλισμένο, δεν πολεμούσε πια. Τα μη φορεμένα όπλα παρέπεμπαν στην ειρήνη την οποία εξασφαλίζει η πολεμική ετοιμότητα ενώ το χθόνιο σύμβολο καρποφορίας που κρατούσε η θεά στο δεξί της χέρι, υπόμνηση των στενών δεσμών που είχε με τις δυνάμεις της βλάστησης ήδη από την εποχή του Χαλκού, στην ευημερία που χάριζε η γονιμική αναγεννητική φύση της στην πόλη της.

Αυτή η στάση είναι διαφορετική από τη χαλαρή φιλειρηνική στάση της καθήμενης αλλά ακόμα οπλισμένης Αθηνάς του θωρακίου του πύργου, που παριστάνεται με τονισμένα τα θηλυκά της χαρακτηριστικά στις δύο γωνίες και το κέντρο της δυτικής πλευράς να παρακολουθεί τη θυσία που εξελίσσεται στη δυτική πλευρά του θωρακίου. Αυτή η Αθηνά Νίκη, φρουρός της ειρήνης, της ασφάλειας και της ευημερίας που λειτουργεί αποτροπαϊκά, φαίνεται υστερώτερη ως σύλληψη¹³².

Στους καταλόγους των θησαυρών¹³³ που φυλάσσονταν στον Παρθενώνα, ανάμεσα στα πολύτιμα αφιερώματα συναντούμε τις χρυσές φιάλες και τα χρυσά στεφάνια, έπαθλα νικητών που αφιερώθηκαν στη Αθηνά Νίκη ή ήταν αφιερώματα του δήμου του 5ου και του 4ου αι. π.Χ., αλλά και τα επάργυρα θυμιατήρια και τις υδρίες της θεάς όπως και άλλων θεοτήτων από χρυσό και ασήμι που φέρονταν στην πομπή των Παναθηναίων, όπως απεικονίζεται στην ζωφόρο του Παρθενώνα.

Η αποσιώπηση του ονόματος της Αθηνάς προς όφελος της Νίκης πιθανότατα πραγματοποιήθηκε σταδιακά, όταν ακόμη η Νίκη εξακολουθούσε να γίνεται αντιληπτή ως υπόσταση της Αθηνάς, πράγμα που εξηγεί γιατί στην κλασική εποχή δεν έχει ανεξάρτητη λατρεία. Ήδη στον 4ο αι. π.Χ. ο ναός της Αθηνάς Νίκης αρχίζει να αναφέρεται σε επίσημες επιγραφές ως ναός της Νίκης¹³⁴, ενώ στο δράμα¹³⁵ η θεά συχνά αποκαλείται είτε Νίκη Αθηνά Πολιάς είτε εν συντομία Νίκη.

Περί το 336/5 π.Χ. σύμφωνα με ψήφισμα¹³⁶ που πιθανότατα εκδόθηκε κατά τη διάρκεια των μεταρρυθμίσεων του Λυκούργου, οι Αθηναίοι κατά την εορτή των Μικρών Παναθηναίων θυσίαζαν

¹³¹ Η χρυσελεφάντινη Αθηνά Παρθένος του Φειδία, η διασημότερη δημιουργία του των χρόνων 447-438 π.Χ., ήταν μια παραλλαγή της Προμάχου. Ντυμένη με πέπλο, παριστανόταν νικηφόρα, οπλισμένη κι ακόμα ικανή να προκαλεί φόβο αφού έφερε στο στήθος την αιγίδα με το γοργόνειο, αλλά ειρηνική με το δόρυ και την ασπίδα στη γη, με περικεφαλαία διακοσμημένη με μυθικά ζώα απόηχο της καταγωγής της από την προϊστορική κυρία των ζώων. Η διακόσμηση της ασπίδας της με παραστάσεις από την Αμαζονομαχία και τη Γιγαντομαχία ανακαλούσε τη Νίκη στα Μηδικά όπως και η Νίκη που έτεινε στο λαό της Αθήνας στο δεξί της χέρι, σύμβολο της θεικής της υπόστασης, ενώ το φίδι που τυλιγόταν στο κοίλο της ασπίδας και η παράσταση της γέννησης της Πανδώρας στη βάση του αγάλματος την συνέδεαν με την Αθηνά Πολιάδα και τις πανάρχαιες παραδόσεις της πόλης, *LIMC* II, 1984, 1031, s.v. Athena (P. Demargne).

¹³² Βλ. και υποσ.68. Σ' αυτές τις εξαιρετικής τέχνης ανάγλυφες παραστάσεις του τέλους του 5ου αι. π.Χ. όπου η Νίκη αποδίδεται στις σημαντικότερες λειτουργίες της -είναι αγγελιαφόρος της νίκης όταν στήνει ένα τρόπαιο και εκτελεί τη θυσία- δεν απεικονίζεται απλώς μια προσφορά θυσίας στην Αθηνά από τη Νίκη αλλά παρουσιάζεται δια των ιδιοτήτων της η ίδια η Αθηνά Νίκη, που διεξάγει το τελετουργικό της λατρείας της. Γι' αυτό και οι πολλαπλές εμφανίσεις νικών σε κατάσταση νικηφόρου μέθης στο θωράκιο αποτελούν την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της θεικής της εμφάνισης, Gulaki 1981, 130-132. Για τη σύνδεση της κατασκευής του θωρακίου με την εισφορά σε όπλα και ζώα που ζητήθηκε από τους συμμάχους της Αθηναϊκής Συμμαχίας το 425 π.Χ. (*IG* I³ 71), βλ. Schulz 2009, 151.

¹³³ *IG* I² 354 και 351. *IG* II² 1436, 1412, 1443, 14387-8, 1441, 1443 και 1479. Harris 1995, IV, 60 και 62, V, 222, 256, 323, 410, 470-73, 229 και 113.

¹³⁴ *IG* II², 1425.

¹³⁵ Gulaki 1981, υποσ. 498.

¹³⁶ *IG* II², 334, στ. 20-21. Κατά τον Robertson η θυσία αυτή δεν ήταν η κύρια θυσία στη θεά ενώ δεν μπορεί να διαπιστωθεί αν ξεκίνησε τότε ή υπήρχε και πριν από το ψήφισμα, Robertson 1996, 44. Στο ίδιο ψήφισμα αναφέρεται θυσία και στην Αθηνά Υγεία.

στον βωμό της Αθηνάς Νίκης μια ιδιαίτερα όμορφη αγελάδα που επιλεγόταν ανάμεσα στις πολυάριθμες της εκατόμβης των Παναθηναίων. Σε νομίσματα της εποχής του Αλεξάνδρου η Αθηνά δεν αποτελεί μόνο σύμβολο της πόλης. Είναι η προστάτρια και χορηγός της νίκης που διαδίδει τον ελληνικό πολιτισμό στα πέρατα της Ασίας¹³⁷. Στα τέλη του ίδιου αιώνα σύμφωνα με επιγραφή¹³⁸ του 304/3π.Χ., οι Αθηναίοι τελούν θυσία στους Σωτήρες, την Αθηνά Νίκη και πιθανώς την Αγαθή Τύχη για την εξασφάλιση της επιτυχίας των Αθηναίων που βρίσκονταν σε εκστρατεία με τον Δημήτριο Πολιορκητή. Την ίδια σχέση της λατρείας με τις στρατιωτικές επιτυχίες φανερώνει και η αφιέρωση το 277 π.Χ. στην Αθηνά Νίκη από τον Ηράκλειτο, στρατηγό του Αντιγόνου Γονατά, πινάκων¹³⁹ που απεικόνιζαν τις νίκες του βασιλιά της Μακεδονίας εναντίον των Γαλατών για την σωτηρία των Ελλήνων, όπως και άλλα αφιερώματα στη θεά μετά από πολεμικές νίκες¹⁴⁰.

Σε τιμητικό ψήφισμα¹⁴¹ του 122/1 π.Χ. η αναφερόμενη πομπή και θυσία αγελάδος στην Ακρόπολη από τους εφήβους προς τιμήν της Αθηνάς Νίκης ίσως δεν είναι άλλη από τη θυσία στη θεά που αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της γιορτής των Παναθηναίων ήδη από τον 5ο αι. π.Χ.. Μπορεί όμως και να πρόκειται για ένα νεωτερισμό της λατρείας, της θεάς που κάποτε κατείχε εξέχουσα θέση μεταξύ των αρχαιότερων κρατικών λατρειών της Αθήνας, αλλά τώρα ήταν κάπως παραμελημένη, με την ευκαιρία του εορτασμού της ανεξαρτησίας από τη μακεδονική κυριαρχία το 229 π.Χ., σε μια εποχή που η Αθήνα είχε πια λίγες ευκαιρίες να εκφράσει την ευγνωμοσύνη της στην θεά, αφού όσες στρατιωτικές επιτυχίες είχε ή μοιραζόταν με άλλους τις όφειλε κυρίως σε ξένους βασιλείς.

Το 86 π.Χ., κατά την κατάληψη της Ακρόπολης από τα στρατεύματα του Σύλλα δεν είναι γνωστό αν ο ναός και το άγαλμα που βρισκόταν ακόμα στη θέση του υπέστησαν ζημιές.

Στα χρόνια του Πausανία, η θεά αναγνωρίζεται πια ως Νίκη Άπτερος (1.22.4-5), παρά το γεγονός ότι στις ανάγλυφες παραστάσεις της ζωφόρου του ναού και του μαρμάρινου θωρακίου του πύργου παριστάνεται η Αθηνά.

Το 267 μ.Χ., όταν η επιδρομή των Ερούλων αποβαίνει ολέθρια για τα μνημεία των Αθηνών, δεν είναι γνωστό αν η καταστροφή επεκτάθηκε και στην Ακρόπολη. Είναι γεγονός ότι ίχνη καταστροφής από πυρπόληση δεν παρατηρήθηκαν στον εκτεθειμένο στην κορυφή του πύργου ναό της Αθηνάς Νίκης που βρισκόταν στο επίκεντρο των εχθροπραξιών. Ωστόσο, το λατρευτικό άγαλμα, καλυμμένο με πολύτιμες ύλες σίγουρα δεν θα πέρασε απαρατήρητο από τους επιδρομείς, όπως μαρτυρεί η επιγραφή /G II², 3198¹⁴² που μας πληροφορεί ότι ο Αθηναίος ιερέας και ιστορικός Π. Ερέννιος Δέξιππος, που συνέβαλε στην αποχώρηση των Ερούλων από την Αθήνα, *το έδος της θεού ανέστησεν*, πιθανότατα για τελευταία φορά στην ιστορία του. Η επιγραφή αυτή που αναγράφ-

¹³⁷ Ως Αθηνά Νικηφόρος εικονίζεται μαζί με τη Νίκη, που εξακολουθεί να εμφανίζεται είτε μόνη της είτε με την Αθηνά ιδιαίτερα στα νομίσματα. Την ίδια εποχή παρατηρείται συγκρητισμός των συμβόλων της Αθηνάς με αυτά της Τύχης, της 'Ισιδας ή της Δήμητρας, *L/IMC II*, 1984, 1043, s.v. Athena (P. Demargne). Η σύγχυση της Αθηνάς με την Νίκη παρατηρείται ήδη σε νομίσματα της πρώιμης ελληνιστικής εποχής, με την αρχαϊκή επιβίωση της απεικόνισης της Αθηνάς με φτερά, που είχε εξαφανιστεί στην κλασική εποχή, *L/IMC II*, 1984, 1040, s.v. Athena (P. Demargne).

¹³⁸ SEG 30. 69. Mikalson 1998, 84.

¹³⁹ /G II², 677, στ. 3-6. Mikalson 1998, 164, 249.

¹⁴⁰ Βλ. υποσ.103 παρόντος κειμένου.

¹⁴¹ /G II², 1006, στ. 14-15. Mikalson 1998, 244, 249, 254. Για την υπόθεση ότι το ψήφισμα αναφέρεται στα Σκίρα, γιορτή με την οποία γιόρταζαν τη νίκη της Αθηνάς επί του Ποσειδώνα με θυσία ενός βοδιού στο βωμό της Αθηνάς Νίκης, το οποίο οδηγούσε εκεί πομπή εφήβων, βλ. Robertson 1996, 45-46.

¹⁴² Ζιρώ 1994, 53-55.

φηκε το 269 μ.Χ απέναντι από το ναό, στον κεντρικό πεσσό της δυτικής όψης της νότιας πτέρυγας των Προπυλαίων, αποτελεί και την τελευταία σωζόμενη μαρτυρία των περιπετειών του λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς Νίκης πάνω στον πύργο της.

ABSTRACT

The cult of Athena Nike at Acropolis of Athens. From *Athena Nike* to *Nike Apteros* on the Athenian Acropolis

Athena was worshipped at the southwest corner of the Acropolis Rock on the top of the bastion that fortified the entrance through Propylaia, as patroness of the Sacred Rock-protector of the entrance, as early as the seventh century B.C. This it is proved by the date of the clay figurines of a primitive female type, which were found, during the excavations carried out by N.Balanos in 1936, inside a rectangular cutting in the center of the base of the archaic xoanon of Athena Nike. This deposition of archaic figurines was the ultimate dedication to the goddess at the spot where her venerated figure stood for at least a century, and was made when the first poros shrine - which housed the wooden statue of the goddess after it escaped the catastrophe of 480 B.C. - was abandoned and embanked and the construction of the new marble temple started.

The goddess Athena Nike, encircled by the ancient cults of vegetation and protectors of the entrance Hecate/Artemis Epipyrgidia and the Charites (Graces), was honored by the Athenians on the top of the bastion as guarantor of success and patroness of the fruits of every activity -athletic, artistic, military- yet with emphasis on the military and political side, which had developed further after the Persian Wars along with Athenian power. This vital, regenerative character of the goddess, that protects the wellness of the city of Athens and gives military success, is the advanced personality of Athena as goddess of war which was honored during the Panathenaia, the greatest festival of the city, at which the Athenians celebrated the survival of the Athenian Polis. That is why in the sculptural decoration on her marble temple, the historical struggles of the city of Athens are presented as a continuation of the victorious struggles of the mythical ancestors of the Athenians. These struggles are collated with the victorious struggle of the Gods against the Giants, during which was expressed for the first time the ability of Athena to win, which was honored at the Panathenaia. This festival expresses in the most clear way how the cults of Athena as Polias, Parthenos and Nike complement each other on the Sacred Rock.

The xoanon of Athena Nike that was set up around 425 B.C. in the marble temple of the rebuilt pyrgos, according to the evidence of the Athenian traveler of the 2nd century B.C. Heliodoros portrayed the goddess armed, holding in her hands symbols of fertility and war, connecting in this way the chthonian fertility nature of the goddess with her war like aspect, peaceful rather than martial giver of prosperity to her city. This figure is highly likely that it was the exact copy of the old venerated xoanon of the goddess of the archaic period, refurbished and placed on a new base. When the name of the goddess had given way to the essential quality of Nike, the goddess was known as the Wingless Victory, and her cult statue, which still stood on top of the bastion until the third century A.D. was recognized as the statue of *Nike Apteros*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bald Romano, I. 1982. *Early Greek Cult Images* (Ph.D. diss. University Microfilms, Ann Arbor).
- Beschi, L. 1967/68. "Contributi di topografia ateniese", *ASAtene* 45-46, 511-536.
- Βλασσοπούλου, Χ. 2003. *Αττικοί ανάγλυφοι πίνακες της Αρχαϊκής εποχής (ADelt 79)*, Αθήνα.
- Blümel, C. 1950/51. "Der Fries des Tempels der Athena Nike in der attischen Kunst des 5 Jh.v.Chr.", *JdI* 65-66, 135-65.
- Boardman, J. 1967. *Excavations in Chios, 1952-1955: Greek Emporio (BSA Suppl. 6)*, London.
- Bohn, R. 1880. "Bericht über die Ausgrabungen auf der Akropolis zu Athen in Frühjahr 1880", *AM* 5, 259-267.
- Bundgaard, J. A. 1974. *The Excavation of the Athenian Acropolis 1882-1890. The original drawings edited from the drawings of Georg Kawerau*, Copenhagen.
- Burkert, W. 1993. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία* (Μτφ. Ν. Μπεζαντάκος-Α. Αβαγιανού), Αθήνα.
- Γεωργακά, Β. 2008. *Χειροποίητα Ειδώλια Αρχαϊκών Χρόνων από την Ακρόπολη των Αθηνών και από το ιερό της Νύμφης στη Νότια Κλιτύ Ακροπόλεως* (διατρ. Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων).
- Charitonidis, S. 1960. Ιερόν Πύλης, *AM* 75, 1-3.
- Δεσπίνης, Γ. 1974. «Τα Γλυπτά των αετωμάτων της Αθηνάς Νίκης», *ADelt* 29, Α' Μελέται, 1-24.
- Donohue, A. A. 1988. *Xoana and the Origins of Greek Sculpture* (American classical Studies 15), Atlanta.
- Economakis, R. επιμ. 1994. *Acropolis Restoration. The CCAM Interventions*, London.
- Κακριδής, Ι. επιμ. 1986. *Ελληνική Μυθολογία 2. Οι θεοί*, Αθήνα.
- Ζιρώ, Δ. 1994. *Μελέτη αποκαταστάσεως του ναού της Αθηνάς Νίκης* 1α-β, Αθήνα.
- Ζιρώ, Δ. 2002. «Νέες παρατηρήσεις στην οικοδομική σύνθεση της ζωφόρου του ναού της Αθηνάς Νίκης και του αρχαίου πώρινου ναΐσκου», στο *5η Διεθνής Συνάντηση για την αποκατάσταση των μνημείων Ακροπόλεως, Πρακτικά 4-6 Οκτωβρίου 2002*, επιμ. Φ. Μαλλούχου, Αθήνα, 335-352.
- Glowacki, K. T. 1998. "The Acropolis of Athens before 566 B.C.", στο *ΣΤΕΦΑΝΟΣ. Studies in Honor of Brunilde Sismondo Ridgway* (University Museum Monograph 100), επιμ. K. J. Hartswick, και M. C. Sturgeon, Philadelphia, 79-88.
- Gulaki, A. 1981. *Klassische und klassizistische Nikedarstellungen. Untersuchungen zur Typologie und zum Bedeutungswandel* (διατρ. Universität Bonn), Bonn.
- Hamdorf, F. W. 1964. *Griechische Kultpersonifikationen der vorhellenistischen Zeit*, Mainz.
- Harris, D. 1995. *The Treasures of the Parthenon and the Erechtheion*, Oxford.
- Harrison, E. B. 1997. "The Glories of the Athenians: Observations on the Program of the Temple of Athena Nike", στο *The Interpretation of Architectural Sculpture in Greece and Rome* (Studies in the History of Art 49), επιμ. D. Buitron-Oliver, Hanover - London, 109-125.
- Higgins, R. A. 1967. *Greek Terracottas*, London.
- Hurwit, J. M. 1999. *The Athenian Acropolis. History, Mythology and Archaeology from the Neolithic Era to the Present*, Cambridge.
- Hurwit, J. M. 2004. *The Acropolis in the Age of Perikles*, Cambridge.
- Ιακωβίδης, Σ. 1962. *Η Μυκηναϊκή Ακρόπολις των Αθηνών*, Αθήναι.

- Ιωαννίδου, Μ. και Ε. Λεμπιδάκη. 2011. *Η αναστήλωση των μνημείων της Αθηναϊκής Ακρόπολης*, Αθήνα.
- Korres, M. 1997. "Die Athena-Tempel auf der Akropolis", στο *Kult und Kultbauten auf der Akropolis. Internationales Symposium vom 7. bis 9. Juli in Berlin*, επιμ. W. Hoepfner, Berlin, 218-243.
- Kroll, J. H. 1982. "The Ancient Image of Athena Polias", στο *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography presented to Homer A. Thompson* (Hesp. Suppl. 20), Princeton, 65-76.
- Küpper, M. 1989, "Frühattische ‚Stempelidole‘ von Kiapha Thiti", *MarbWPr*, 17-29.
- Kyrieleis, H. 1983, *Το Ηραίο της Σάμου*, Αθήνα.
- Λεμπιδάκη, Ε. 2007. «Με την ευκαιρία της νέας αναστήλωσης του ναού της Αθηνάς Νίκης. Αναδρομή στην ιστορία του λατρευτικού αγάλματος της θεάς», στο *Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης* 7, Ιούλιος 2007, εκδ. ΥΣΜΑ, Αθήνα, 24-27.
- Lippman, M., D. Scatell, και P. Schultz. 2006. "Knights 843-59, the Nike Temple Bastion and Cleon's Shields from Pylos", *AJA* 110, 551-63.
- Mark, J. 1979. *Nike and the Cult of Athena Nike on the Athenian Acropolis* (διατρ. New York University).
- Mark, J. 1987. "The Ancient Image and Naiskos of Athena Polias: The Ritual Setting on a Late Century Acropolis Relief", *AJA* 9, 287-288.
- Mark, J. 1993. *The Sanctuary of Athena Nike in Athens: Architectural stages and chronology* (Hesperia Suppl. 26), Princeton.
- Meiggs, R. 1972. *The Athenian Empire*, Oxford.
- Mikalson, J. D. 1998. *Religion in Hellenistic Athens*, Los Angeles.
- Miles, M. M. 1998. *The City Eleusinion* (Athenian Agora 31), Princeton.
- Morgan, Ch. 1935. "The terracotta figurines from the North Slope of the Acropolis", *Hesperia* 4, 189-213.
- Μπαλάνος, Ν. 1956. «Η νέα αναστήλωση του ναού της Αθηνάς Νίκης (1935-1939)», *AEphem* 1937 Γ', 776-807.
- Μπρούσκαρη, Μ. 1996. *Τα μνημεία της Ακρόπολης*, Αθήνα.
- Μπρούσκαρη, Μ. 1999. *Το θωράκιο του ναού της Αθηνάς Νίκης* (AEphem 137), Αθήνα.
- Noack, F. 1927. *Eleusis. Die Baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtums I-II*, Berlin-Leipzig.
- Nick, G. 2002. *Die Athena Parthenos. Studien zum griechischen Kultbild und seiner Rezeption* (AM Beiheft 19).
- Nylander, C. 1962. "Die sogenannten mykenischen Säulenbasen auf der Akropolis zu Athen", *OpAth* 4, 31-77.
- Ohly, D. 1953. "Die Götten und ihre Basis", *AM* 68, 25-50.
- Οικονόμου, Γ. Π. 1939-41. «Η επί της Ακροπόλεως λατρεία της Αθηνάς Νίκης», *AEphem*, 97-110.
- Palagia, O. 1990. "A New Relief of the Graces and the Charites of Socrates", στο *Opes Atticae, Festschrift R. Bogaert and H. van Looy* (Miscellanea philologica et historica), επιμ. M. Geerard, Hague, 347-356.
- Palagia, O. 2000. "Meaning and Narrative Techniques in Statue Bases of the Pheidian Circle", στο *World and Image in Ancient Greece*, επιμ. N. K. Rutter, και B. A. Sparkes, Edinburgh, 53-78.

- Palagia, O. 2005. "Interpretations of two Athenian Friezes. The Temple on the Ilissos and the Temple of Athena Nike", στο *Periclean Athens and its Legacy. Problems and Perspectives. Essays in Honor of J. J. Pollitt*, επιμ. J. M. Barringer, και J. M. Hurwit, Austin, 177-192.
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, Λ. 2008. «Ιερά της Αττικής», στο *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, επιμ. Α. Γ. Βλαχόπουλος, Αθήνα, 174-199.
- Parker, R. 1996. *Athenian Religion: A History*, Oxford, New York.
- Pemberton, E. 1990. «Agalma and Xoanon. Greek cults and cult statues», *IRIS New series* 3, 1-14.
- Raubitschek, A. E. 1949. *Dedications from the Athenian Acropolis. A Catalogue of the Inscriptions of the Sixth and Fifth Centuries B.C.*, Cambridge.
- Rhodes, R. F. 1995. *Architecture and Meaning on the Athenian Acropolis*, Cambridge.
- Ridgway, B. S. 1992. "Images of Athena on the Acropolis", στο *Goddess and Polis. The Panathenaic Festival in Ancient Athens*, επιμ. I. Neils κ.ά., Hanover-Princeton, 119-142.
- Robertson, N. 1996. "Athena's Shrines and Festivals", στο *Worshipping Athena. Panathenaia and Parthenon*, επιμ. J. Neils, Madison, 27-77.
- Romano, I. B. 1982. *Early Greek cult images* (διατρ. University of Pennsylvania, Ann Arbor).
- Ross, L., E. Schaubert, και Chr. Hansen. 1839. *Die Akropolis von Athen nach den neuesten Ausgrabungen. Erste Abteilung: Der Tempel der Nike Apteros*, Berlin.
- Scholl, A. 2006. «Αναθήματα των αρχαίων», *Jdl* 121, 1-173.
- Scholl, A. 2009. «Τα αναθήματα της Ακροπόλεως από τον 8ο έως τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. και η συγκρότηση της Αθήνας σε πόλη κράτος», *Αρχαιολογία* 113, 74-85.
- Schultz, P. 2001. "The Akroteria of the Temple of Athena Nike", *Hesperia* 70, 1-47.
- Schultz, P. 2002. *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη* (διατρ. Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών).
- Schultz, P. 2009. "The North Frieze of the Temple of Athena Nike", στο *Art in Athens during the Peloponnesian War*, επιμ. O. Palagia, New York, 128-167.
- Shear, I. M. 1999. "The Western Approach to the Athenian Acropolis", *JHS* 119, 86-125.
- Shear, J. 2001. *Polis and Panathenaia. The History and Development of Athena's Festival* (διατρ. University of Pennsylvania).
- Simon, E. 1985/6. «Τα γλυπτά του ναού και του θωρακίου της Αθηνάς Νίκης», *Αρχαιογνωσία* 4, 11-28.
- Thöne, C. 1999. *Ikonomographische Studien zu Nike im 5. Jh. v. Chr. Untersuchungen zur Wirkungsweise und Wesensart* (Archäologie und Geschichte 8), Heidelberg.
- Travlos, J. 1971. *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London.
- Τριάντη, Ι. 1998. *Το Μουσείο Ακροπόλεως*, Αθήνα.
- ΥΣΜΑ, 2010. *Η Αναστήλωση των Μνημείων της Αθηναϊκής Ακρόπολης*, Αθήνα.
- Wilcken, U. 1962. *Αρχαία Ελληνική Ιστορία* (Μτφ. Ι. Τουλουμάκου), 1976, München.
- Welter, G. 1939. "Vom Nikepyrgos", *AA*, 2-22.
- Welter, G. 1923. "Vom Nikepyrgos", *AM* 48, 190-201.
- Wesenberg, B. 1981. "Zur Baugeschichte des Niketempels", *Jdl* 96, 28-54.
- Wright, J. C. 1994. "The Mycenaean Entrance System at the West End of the Akropolis of Athens", *Hesperia* 63, 323-360.